

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00555445 (S)

2012

0. 3506

ДРІВНА БІБЛІОТЕКА.

14.

НА ДНІ

СУСПІЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СТУДІЯ

ІВАНА ФРАНКА.

Ціна 25 кр. а. в.

ЛЬВІВ, 1880.

Накладом Автора.

3 друкарні Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

1р

Посв'ячаю

громадському урядови богоспасаємого міста Дрогобича.

АВТОР.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека

АН УРСР

№ И 37006

И. 9394

I.

С полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціјани, шчо сиділи в „стражници“ дрогобицької комуни. До стражници приведено якогось панка, молодого шче, середного зросту, в за-порошенім, але досить порьаднім уборі.

— А сеј відки? — спитав капраль і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напнтку очима.

— Староство прислало, маје јти „на цьупас“, — відповів поліціјан, шчо припровадив панка.

— М-м-м, — замичав капраль і встромив очи в стојачіј перед ним таріль з останками мјаса та салати, а відтак підвів јіх троха, шчоб польубуватись повною „гальбоју“ пива, ждучоју својејі черги.

Поліціјан тимчасом видобув з за пазухи письмо і подав капралеви. Се був засуд староства. Капраль взяв письмо до рук, розвернув, погльанув сьуди ј туди і почав слезувати назву приведеного цьупасника, але не можучи мабуть швидко впоратись с тоју роботоју, запитав у самого :

— А јак сь пан називаје?

— Андріј Темера.

— А відки?

— С Тернополя.

— С Тернополя? Гм! А чогож то пана сюди занесло аж с Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питања, — стојав тај роззирався по стражниці. Свій капельух і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан ту приїхав? — спитав другий раз капраль погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів:

— Менша о то.

Капраль витріщив на него очи, — далі поміркувавсьа.

— Але не менша, — прошу відповідати на моје питање!

— Не до вас належит мене о то випитувати.

Капраль почервонів зо злости, але прикусив зуби.

— Ов, мудрі ви, паночку, — нај сьа преч каже. А шчо ви за реміслом балујете?

— То вже моја річ, — відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіяльній огород, залитий зеленю всякої деревини, по котрого кручених стежках ходили в празничнім строју льуде всяких станів, а всі веселі, свободні, — відки чути було ј дитьачий звінкиј сьміх і жіночі срібні голоси і якась льубе шептанье с посеред потопи листья, с посеред шуму та шелесту живојі, бујнојі ростиности. Хмарка жалю і смутку пробігла по хорошім, молодім лици Андріја, якась трівожна думка зашчеміла в јего серци, јего уста дрогнули судорожно, а очи так і впилисьа в те зелене озеро, розкішно дишуче в јаркім сонічнім проміню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, примудрі, а такі молоді, — говорив капраль, гнучи в собі злість і спорожнив пів гальби пива. То не добре, јак хто завчасу

так змудріє, — не довго такому ї жити на світі!
 Ну, але тепер може ваша ласка загостити до нашої
 „сали“. Ми ту дльа таких мудрих панів маємо осібну
 салю, — пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На його лиці видниї
 був неспокії.

— А пан інспектор швидко приїде? — запитав.

— О, швидко, — відповів насьмішливо капраль.

— То може би ја до того часу міг ту перече-
 кати? — сказав Темера, не зважаючи на тон, яким
 капраль сказав те „швидко“.

— Е, то все одно, чи ту чи там, — відповів
 капраль, — тільки шчо там беспечніше, таї там ваше,
 паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві потру-
 дитись.

— Але ја би просив мене ту лишити, як можна,
 — просився Темера.

— Не можна, панчику, не можна, — солодив ка-
 праль, рад шчо може відплатитися непокірному.

— Пане капраль, — вмiшався поліціян, шчо
 доси сидів мовчки коло стола, — та там тісно, вісім
 душ, — може би того пана туї лишити, заки пан вах-
 містр приїде.

— Га, шчо? — гаркнув капраль, — вісім душ?
 А мене то шчо обходить! По при вісім і девјата влі-
 зесьа. А врешті, як хочеш, то нај лишиться ја ту, але
 на твою відповідь!

— На мою? А ја шчо таке? Якже ја могу
 брати арештанта на свою відповідь?

— Ну, як не можеш, то не тикај же свого рила
 там, де тьа не просьать, — відрізав капраль, взяв с
 клинка кључ і пішов на перед. Темера взяв свії ка-
 пельух і пальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на дов-

гій, теребовельськими плитами мощченій ганок, а з другого на коритар. З верха лилось ясне сонічне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена, — все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свобідній, привітній вигляд. Ідучи по при ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому певно ї на думку не пришло, щоб за ними могло критися щось погане, щось як раз противне сему виглядови, щось зовсім суперечне з усьакими поньятями людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралем спокійній, задуманій троха, але не о своїй теперішній доли, а о якихось далеких, крашчих, пробутих хвилях.

Один ступень від порога капраль зупинився і задзельнокотів невеличкою залізною колодкою, що телімбалась при малих букових, вимитих і зовсім маїже неокваних дверех. Він довгий час термосив неї, заким уткнув ключ в дірку. Зацигікав ключ jakimось сьмішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилились двері, відступився капраль, а беручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав с пјаною насьмішкою: Ну, прошу, прошу!

II.

Темера з разу став в дверех немов остовпілії. Густиї сумерк смолою вдарив в його очи і на хвилю осьліпив їх доразу. Јему мигнула по голові думка, що отсе перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного льоху підземного, про які він читав у давних повістьях. В нутрі тої темної печери він на разі не міг догльанути нікого і нічого, і немов якась невидима

рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капрала була, видно сьа, міцніша і пхнула його до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стоїав коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його на тільки привикло до сумерку і натужилось, шчо міг докладніше розглянути своје нове мешканье. Се була цьупка не більша шести кроків в довж а чтирох в шир, з одним маленьким, закратованим вікном. Теје вікно було прорубане високо в горі, трохи не під самоју стелеју і виходило на ганок, та так, шчо через него видно було тільки сірі від старости гонти та лати піддашка, звисајучого над ганком. Сонце не заглядало сьуди ніколи. Стіни тої цьупки були брудні та нечисті понад всьакиј опис, а долом покриті трохи не краплистоју вохкостью. Асфальтова підлога всьа була мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого шче часу болота та від харкотинья. Двері с середини не були такі жовті та невинні, як з надвору, — противно, вони були чорні від вохкості і перековані навхрест двома зелізними грубими штабами, а навіть малá квадратова дірка вирізана в них дльа продуху була заткана деревјаноју дошкоју і забита скоблем. На серед казні стојало вузке зелізне ліжко с сінником вохким і брудним як все, напханим давно не відміньюваноју, перегнилоју соломоју. В куті під стіноју стојало друге таке саме ліжко. Ні простирала, ні верети ніякої, ні звичајної арештантської подушки соломјаної не було. Воздух в тіј казни був густіј та затхліј, бо ані вікно ані двері не могли впускати тільки сьвіжого воздуха, кільки було треба. А в куті близь дверей стојала звичајна арештантська посуда, „катерина“, приткана про славу ја-

којусь щербатоју, непристајучоју накривкоју, і від неї росходивсья вбивајучиј смід, наповнѣав казню і пронимав собоју все, окружав собоју всі предмети в тїј некольнїј катівни, немов обдавав їх јакојусь атмосфероју огидства та прокльаѣа. А близь тої посудї стојала друга — великиј, в горі широкиј, нічим не прикритїј скопець з водоју — до пїѣа!

Довго роззираваѣа Темера, сильно наѣужував свої неприявнї очї, поки розглядїв усї ті предмети, глузујучи з него своїм нехарством, својеју нелюдськоју пѣганю. Јего серце здавилоь мов у ледових клїшчах, поганиј, вонючиј воздух захопив јему віддїх, і він закашлавсья, аж слюзи стали в очех.

В казни щче ніхто не відзивавсья, хоть і чути було важке сапанѣе кїлькох немов надавлених грудеј. Темера почав роздивляѣа своїх товаришїв недолї.

На сїннику під стїноју лежав простягшисья і пакајучи черепајанку-льульку дїд около пѣятъдесѣати лїт, с чорноју, кругло обстриженоју бородоју, с повним, набресклим лицем, зі шчудлом при правїј нозї. Се був впрочїм плечистїј, кремїзнїј чоловїк. Јего дрантїва сорочка була брудна, немов кїлька мїсьацїв не прана. Він лежав, опер на локоть руки а ноги накрив полотнѣаним, брудним кафтаном. Јего невеличкі, сивї очї спокїјно, троха навїѣ сѣмїшкѣовато дївилисья на нового арештанта-панича.

При ногах дїда, скулившисья в двоје, мов песик, лежав невеликиј, чорноволосїј хлопчик в чорних мїських штанах, в бруднїј сорочцї зо склепового тонкого полотна, немилосерно пофалатанїј на всї боки, так шчо всюди с під шмат виднїлоья буро-бронзове тїло. Лицѣа јего не мїг Андрїј доглянути, бо він спав твердо, не прокинуваѣа навїѣ від стуку двереј.

На другїм лїжку лежав чоловїк середних лїт,

крепкиї, приземистиї, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шматє на нїм було добре і не надто шче брудне, — видко було, шчо не давно він дїставсьа до сего місцьа „смирада і печали“. А тїлько јего понуре лице осунулось і стало темне мов земля, очи запали глибоко, а мохнаті, крепкі руки раз-у-раз мимоволї стискали зелїзні кавальєти лїжка, немов гльадали својєї звичајнојі, шчоденнојі роботи. Він лежав горїлиць і дививсьа прьамо в стельу з јакимось гнївно-рївнодушним виразом і ані разу не гльанув на нового гостя, аж доки тој відтак не заговорив до него.

Побїч него, а радше јему при ногах, лежав на суконнїм петеку замісто подушки молодї сїльськї хлопчина. Јего невелике чорньаве лице сјало вдоровјем і тоју чудовою, нїжною красою рисів, јака нераз лучајєсьа у нашого сїльського льуду, живучого в безпосереднїм дотиці с природою, матїрју всьакојі краси. Довге мјагке волосє густою филеју спадало јему на плечі; с переду було підстрижене в кружок. Великі, блискучі, чорні очи сьвітилисьа дитиньачоју лагїдносьту і цікавосьту, обзирајучи нового товариша. Тїлько руки і ноги мускулістї, рапаві та сїльно розвїті сьвїдчили, шчо тот хорошиј хлопчина не в добрі плекавсьа, але ріс серед важкојі праці, боровсьа довго і тьажко за своје житє. Андрїј, дуже вразливїј на всьаку красоту, довго не мїг відорвати очєј від сего хорошего лица, тїм шче крашчого від многих хороших лиць, шчо сьвітилосьа природним розумом, цікавосьту та незїцсованим, шчирим чутьем.

Прочі жителі сејї „сали“ мусїли мїститисьа на підлозі. Андрїјєве око шкидко оббїгло тих нещчасних, пороскиданих на мокріј, болотнїстїј та слизькїј від незасихајучого харкотиньа асфальтовїј плиті. Там під стїноју коло самих дверей лежав стариј жид з безмірно

сухим та нужденним лицем, сухими мов граблі руками і с космами сивого волосья на бороді. Јего голова, коротко обстрижена, спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгій, тонкій шиї понадувалися жили, мов понатягане мотузье. Він спав твердо, з роззявленим беззубим ротом, харкотів мов підрізаниј, а з рота спливала по бороді слина. Побіч него сидів јакиєсь пјаниј, обідраниј мужик, в безполіј гуни, в чоботах повјазаних мотузками, в облупленіј баранковіј кучмі, в полотняних штанах без однојі штанки; замісь ременем був оперезаниј личаним мотузом. Сидьачи на підлозі він тихо хлипав, немов перед хвилеју іно-щчо перестав плакати.

З другого боку ліжка, коло стіни напротів двереј лежав јакиєсь молодіј шче чоловік, літ не більш 28 до 30, більавіј з лица, з більавим заростом, синими очима і коротким, русим волосьем на голові. Јего борода, видко, давно не бачила гребенья ані ножиць і стриміла покудовчена, мов розрујноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано тільки всіляких шмат, шчо лежачи на підлозі, він здававсья копицеју онуч, дишучоју глибоким, важким віддыхом в тіј перельудненіј і давно не провітрьуваніј цьупі.

Андріј Темера трівожно, з больучим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, шчо казати, шчо думати. Кілько горья, пекучого, несподіваного і таємного ворушилосья перед јего очима в тіј темніј, поганіј кліті!... Атже все се перед ним льуде, јего браті, так само јак він уміјучі чути і красу ј погань житья! А ті, шчо јіх заперли сьуди, шчо јіх держать в тіј огидніј јамі, — атже ј се також льуде, батьки дітем, працьујучі на хліб, уміјучі так само јак і він чути і красу ј погань житья! Јакже се так, шчо ту нараз виднієсья така страшенна про-

пасть між льудьми а льудьми? Шчо се такого?.. Андріј, немов від важкого удару, похилив голову і опустил рамена. Јему стало в тіј хвили так тьажко, такі безмірно холодно і тісно на серци, немов отсе хто јего з вольного, јасного свѣта вкинув у глибоку керницю і він упав на јејі дно розбитиј, заморочениј. — Так, ја справді *на дні*, — думалось јему, — на дні суспільности, а отсе круг мене шчож, јак не подѣньє суспільности, шчож, јак не ті викльаті паріјі, націховані страшним, ганьбљачим клејмом — бідности?...

III.

— А відки ви, пане? — першиј спитав Андріја дід.

— С Тернополя.

— Ба, та шчо з вами сталосья, шчо вас ту загнали?

— А шчо сталосья! Ја кінчив у Львові школи, ну, і јіхав сюди на село до одного товариша вчитисья з ним. Але, звичајне, чоловік не чуєсья ні в чім злім, то ј лиха не надієсья. Не брав ја с собою ніјаких паперів ані паса, нічо, — ну, а ту нараз пријіздимо, здибајуть нас шандарі серед дороги, зачинајуть мене питати, відки ј шчо, — повіділи, шчо в мене нема паперів, то ј завернули мене сюда, до староства. Староство випитало, шчо ј јак, тај казало мене заєсти сюда, — кажуть, шчо мја хоче шупасом відставити аж там, де ја родивсья. Тај таке моје!

— Н-ну, то також! — сказав дід. — От, бачите, паночку, моје також подібне. Ја, коли знајете, з Волошчі — ту село таке је, недалічко відси. Служив у воську... відстрілили ногу в Ниталіјі,... ја вже був до воська нездалиј... відпустили мене. Пријшов ја на

шчудлі до дому, нема нічо... хоть жебрај або хоть з голоду гинь, все одно. А ту, видите, чоловік шче чується в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов ја до Борислава. Там робота не така, стојача, при корбі. Робив ја там шчось з десьать літ,... от, заробльав, шчоби животіти... Але, по правді кажучи, бувало ј не доїється а все відложилосья јакусь там часточку за-про слабість та старість... Ну, і грошик до грошика, призбиралосья дешчо і одежини троха придбалосья... Звичайне, чоловік живиј живе ј гадаје... Аж нараз дав пан біг недугу... звалило мене так за одним разом, јак би взяв та косоју підтьав. Вилежав ја шість місьаців у жида в јакісь комірчині... шчастье, шчо шче не з-за зими. Виходжу, јак раз зі сьнігом. Шчо ж ту робити?... Гроші за тој час розслизлисьа, одєжу тре було позаставјати... чоловік по слабости лежав би шче, а ту жид виганьяје, бо вже нема чим платити;... на роботу ставати — сили нема... Доленько моја нешчасна! Шчо ту міні діјати? А далі виджу, шчо куди круть, туди круть, а јіншојі ради нема, взяв ја, — встид не встид, — пошив торби тај пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, богу дякувати, јакось ја тоту зиму тьяжку перебув, а отсе з весноју хотів назад ставати на роботу, коли се здибајуть мене шандарі, он ту за мајданом: — А ти відки „дзьаду“? — А, — кажу — з Волошчі. — Шчо, то ти не знајеш, шчо тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожде село маје само свого діда вдержувати, а волочитисья не вольно. — Та ја — кажу — не дід; ја тілько ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бом слабував, заробити не міг.. Але де там,—не дали ми ј договорити... шче один, дај му боже царство небесне, в потилицьу гоппнув так, шчо аж јем лисого вола побачив, тај потьягли до староства. А ту пан

заступник старости,—самого старости не було, вмер— не переслухав мене а зараз віддав до „малого суду“— за волоцьузство. Засудили мене на дві неділі арешту, і на цьунас до мого села. Відсидів же ја ті дві неділі, а відтак мене перевели сюда, тај ту ја вже, богу небесному дякувати, от в пјатницю буде півтора місяця, як кисну. І ніби то рахуєсьа, шчо не на карі, а ту нај бог заступить, шчоби ј кара така була!... Пекла не треба, не то шчо! Тај не знати, доки шче того буде, бо ту јакось не квапјатьсьа, ј гадки не мајуть!

— Ну, і јакже ви ту сидите, раз-у-раз? — питав Андріј. На прохід ту не пускајуть?

— Е, де ту јакіј прохід! — відповів дід, усміхајучись. Але пускати пускајуть... шчодень з рана јдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от ја, тај Митро, сесь от малиј бојчук, тај Стебельськіј, — онтој у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта, не виходъать ніколи на сьвіжіј воздух?

— Та не виходъать, хіба шчо часом отсеј газда јде на місто за хлібом. Ну, а отсего старого жида, тај тоту плачущчу Магдалину в півтори штанці тај в пів гуни, то нині лише шчо привели, то шче не знају, шчо з ними буде. Та от жид, то він уже сидів таміј у Бориславі шчось зо два місяці до цьунасу, — то каже, шчо вже јего панері пријшли, тај десь завтра позавтру іде. Ми оба добре сьа знајемо, — тьаг неборачиско зо мноју корбу в Бориславі довгі роки! А тепер, адить, усіх з Борислава женуть цьунасом, хто не маје книжки. Тај јого злапали.

Андріј поглядів на нужденне, сухе лице жида, шчо здавалось немов зроблене с патичків і обтьагнене

бурим, поморщеним саф'яном. Тяжке хрипін'є в груди вішчувало, шчо сему чоловікови не довго вже жити на сьвітї, а всьа його постать аж надто голосно говорила, шчо ї минуле його жит'є було не жит'є, а вічне ни-діньє та бідован'є.

— Шчира то душа, — говорив дальше дід, — золоте серце. Шчоби сам не знати в якїй бідї, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів, а вже другого пожалує ї поможе чим може, так як рідний брат. То таких жидів ви не багато наїдете, бігме, шчо не багато. От, звичайне, зріс межі нашими льудьми, бідував, працьував сам від малу так як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не пейси та не тота бекеша, то по його натурї ніхто би не сказав, шчо то жид!

— Ну, а якжеж ви ту жиєте? — питав Андрїї, розглядаючи близше казню, до котрої його очи почали звільна привикати. Він побачив зелїзну піч, вмуровану до половини в стїну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печи побачив великий житний хлїб, який продають передмішчанки шчо-день на дрогобицькїм ринку.

— Та як жиємо, — відповів дід, — хлїбом жиємо таї по всьму.

— Самим хлїбом?

— Самим хлїбом.

— А теплого нічо?

— Е, паночку, вже, богу дякувати, півтора мїсьацьа, як в моїм ротї не було нічо теплого! Таї відки ту взяти? Чоловік дістане на день тих 14 кр., то шчож за них купиш? За 10 кр. хлїба на день мало, а ту би шче соли купити, цибулі десь колись, таї по грошех. От, адїть, беру шчо другиї день по такому хлїбови, — коштує 20 кр., — часом ми з него ля-

шитьсьа кусник на третій день, то вже тогди ј купују сира до цибулі. Як би гроші, то би мож купити на місті теплих фляків, колиж бо шчо, мишчина така јак долонья, тај 5 кр., шчо ја тим најімсьа? — вољу вже цибулі купити, то мају того ціле наручье, је шчо до хліба на цілиј день. А от тоті другі, нівроку, то ј того не мајуть, јак озме оден з другим тој хлібец за 10 кр. рано перед себе, то не лишить і кришки, зїсть усе а відтак чекаје аж до другого рана. Лиш от тој бојчук робить так јак ја, шчо бере великіј хліб на два дни, то шче јакось виходить. Але він би міг ліпше стојати, бо не може јісти того сухого хліба, — тілько шчо тоті ту — дід показав ногоју просто себе на снјачого скуленого хлопця — тоті забирајуть у него. Свіј зїдять рано, а с полудня до него, так јак до својејі комори: Митре, давај хліба! А він, дурень, даје.

— Та шчьож ја буду хліб держати, а вни будут голодувати, — відозвавсьа звінким голосом Митро і чудовіј, лагідніј усьміх розливсьа по јего хорошім лицю, заіскривсьа в јего великих очех, додајучи јім шче більше краси і принадности.

— Ну, ну, ти дурнику, повидів би ти, шчо би вни тобі сказали, јак би вни мали а ти не мав та голодував. Випросив би ти у них, але хїба каменя, голову провалити!

— Та шчьо, — сказав Митро по просту, — то ја би ј не просив у них.

— А ти за шчо ту? — спитав Андріј Митра, обертајучись до него. За шчо тебе сьуди заташчили? Кому ти голову провалив?

Митро засьміјавсьа.

— Та нікому, — сказав він, по бојківськи протягајучи голос а. Мене взьали з Борислава, — шчьо книжки не мају.

— А ти відки?

— Та з Дзвін'яч'я. Мама вмерли шче на „кольару“, а тато відтак зач'яли пити, продали ґрунт, далі ж хату задовжили, а тої осени в'зяли таї умерли. А жа пак шчо мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, таї жа з ними. Ну, та шчо жа заробїю? Ні згодитис'я не вмїю, ні пот'ягнути не здуж'яю, от хїба до млинка, та шчо с кибл'я вибирати, — ну, то за то платили по штири а најбїльше по ц'ят' шусток. Перезимував жа там жакось, а на весну хотїв їти де в службу, аж ту мене в'зяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от мїс'яць, — сказав Митро спокїжно своїм рївним, дзвїнким, мало шчо не дитин'ячим ґолосом. — Ми ту всї з Борислава, — говорив далі Митро, — лиш от Стебельс'кїї ні.

— Ну, тої собї, правду сказавши, сам бїду најшов, — сказав сумно вс'мїхаючис' дїд. Учениї чоловїк, „ґїмїназію“ кїнчив, усї кл'яси, а тїлько, видите, ту (дїд помотав долонеїу коло чола) шчоє му хїбує. Писав в Самборї при староствї, відтак, каже, у жакогос' адвоката, а далі зовсїм опуствис'я. Наїмвис'я у одного ґазди худобу пасти, відтак поволи гет зїшов... Таї чоловїк робучиї і нешкїдливиї. І книжки шче маїє своїї, — ту від него відобрали кїлька.

— То відкиж він с'юди приїхав?

— Та чуїєте, с Самбора. Там у Самборї він жив довгї лїта, нїхто му нїчо не казав, аж нараз сеїї весни зачув жакось, шчо поклич с'я стала, кличуть резервистїв до зицирки. А він, бачите, родивс'я в тутешнїм циркулї, таї узавс'я, приїхав с'юда, нїби до вос'ька ставитис'я. А в него вже абшит же, шче від коли пальцї відморозив.

— А він же жак пальцї відморозив?

— Кажу вам, шчо у него в голові... теже... Ну, — розказував міні — іду ја раз зимоју, а мороз був три-скучиј; іду до Самбора десь з јакогось села, а на до-розі јакесь зелізо лежить, штаби кусень, чи шчо. Е, каже, гадају собі, чијась згуба, треба віддати до по-ліції, нај оголосьать. Тај узьав дурень того зелізо в голу руку і ніс більше як мильу — —

— Півтори милі, — поправив рівнодушно сам Стебельський, котриј лежачи на землі слухав усеї тої бесіди. Андріј озирнувсьа на него, а дід балакав даль-ше, немов то ј нічо јего не обходило, шчо Стебель-ський слухав јего бесіду.—Приносьть до поліції, а там усі в сьміх. Ба далі хочуть брати від него те зелізо, а ту ба, зелізо прискіпіло до руки. Зараз јего до ши-тальу, але шчо, не було ради, мусів дохтор повідрізу-вати пальці.

Стебельський мов на ствердженье сеї бесіди під-няв до гори праву руку, на котриј усі пальці були поврізувані по першіј чиколонок.

— А шкода го, вчениј чоловік, тај нікому нічо злого не вдіје, спокіјніј. Також го мајуть везти на мі-сце вродженья, — вже ось місяць сидить. Тај шче держать го ту, в такіј муці, і не досить на тім, шчо дньа дајуть јему 14 кр. з јего власних грошеј. Бо јак го поліційани јімили, такіј на двірци, скоро јно приї-хав, то відобрали тутка у него тој абшит, тај 39 ринь-ських, і с тих грошеј го годујуть.

— І сьвідоцтво школьне з осьмої кльаси, — до-повнив Стебельський, — три книжці, 39 риньських і сьвідоцтво школьне з осьмої кльаси, — пробубонів шче раз, немов учивсьа на памјать сего реченьа. А відтак підвівсьа на підлозі, сів і обертајучи своје бі-льаве лице без барви і без виразу до Андріја, спитав: *Et dominus... intelligit latine?*

— *Intelligo.*

— *Et germanice?*

— *Intelligo.*

— Und Sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely, — die hat man mir abgenommen, — drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit.

— Вчениї чоловік... розумна голова... — лепотів сам про себе дід, — таї шкода го, шчо так пішов! То вже така їх фамелїя... І мати небїжка так пішла...

— *Et quas scholas dominus absolvit?* питає дальше Стебельський.

— Я був у Львові на філїозофїчнїм видїлі.

— *Ergo, philosophiam majorem!*

— Ні, — сказав Андрїї, — філїозофїя одна, — нема меншої ані більшої, хїба є менше фалшива і більше фалшива, — впрочїм і то шче господь свѣятїї знає!

Стебельський слухав тих слів з вишкуленими очима, немов не розумів з них і одної јоти, відтак схилив голову і ляг назад на мокру, слизьку від грязи підлогу.

IV.

— А отсеї жидок, — сказав дід по хвилевїї мовчанці, вказујучи ногоју на спячого на јего ліжку чорноголового хлопака — то таки тутешнїї. Се, бачу, є тих „кішенькових мајстрів“. Не знају, на шчо го ту держать таї на јакє. А сидить уже також зо двї недїлі. Чи јак, Митре?

— А, от завтра јакурат двї недїлі, — присвїдчив Митро.

— Не знати, шчо з ним буде, бо шче го ј разу не кликали „на протоку“.

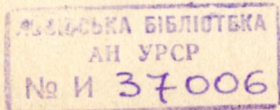
— Ј разу не кликали — за дві неділі?! — скрикнув Андріј.

— Таки шчо не кликали. Сидить тај сидить, і пес за ним не гавкне, а пану „інспекторови“ не квапно сьа діје... Ну, а онтој другиј, то наш газда,— тој уже ту зимује.

— Котриј другиј? — спитав Андріј, не видьачи нікого більше.

— А, ту у нас је шче оден „бургер“. А встань но ти, лѳгаре, — рушсьа з місцьа, гнилице!

За тим дідовим покликком заворушилосьа шчось в зовсім темнім куті поконець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна підньаласьа страшна, немов не с сего сьвіта пројава. Се був шарубок літ коло 24, середного зросту, широколиціј, с плоским, в зад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим, покудовченим волосьем, котре надавало шче страшнішиј вираз јего і так страшному та дикому лицьу. Очи јего, великі і нерухливі, сьвітилисьа мертвим, скльаним блеском, блеском вохкого, гнилого порошна, јаріјучого серед потемків. Краска лицьа, так јак і у всіх жильців сејі нори, була јакась земльана, тільки шчо у сего нещасливого лице очевидьачки від давна не було мите і бруд короју стојав на јего висках. Він був впрочім мајже зовсім голиј, бо годі було назвати одежоју сорочки, з котројі мав на собі тільки-ј шчо ковнір, рукави і подовжну шмату, звисајучу доли плечима аж до појаса. Більше на нім не було нічого. Андріј аж затрьасьа з жальу і обридженьа, побачивши тоту до крайности занедбану і здичілу льудську істоту. Тај не з добра ж вона здичіла! Погльанувши шче раз уважно на сего чоловіка, Андріј побачив, шчо ноги

јего були попухлі, мов коновки і блишчали јакимось синьавим лоском, властивим водьаніј пухлині. Так само ј живіт јого був страшно великиј і надутиј і нагадав Андріјеви тих американських дикарів, шчо јідьать земљу і котрих рисунки є такими ж страшно надутими животами він колисьто видів. Тільки руки, сильні і здорові, сьвідчили, шчо ј се л्यудина робуча, хоть не знати јакоју нещасливоју долеју відорвана від праці і вкинена сьуда на своју загибіль.

— От видите, се наш бургер, а радше Бовдур,— сказав дід,— він Бовдуром прозиваєсьа. Він ту газда в тіј казни, бо ту в казни такиј звичај, шчо хто најдовше в казни сидить, тој стаје газдоју. А він ту, богу дякувати, перезимував, адіть, јакиј відситивсьа, — нівроку му, красниј! Ми го таки держимо на показ, чень би го хто купив на заріз. Уже тепер не богато го ј годујемо, — все лежить та лежить, бо, бачите, вже так відситивсьа, шчо не може стојати добре на ногах. Тільки руками шчо зарве, то вже јего, — о, в руках шче моцниј, ну, але то бајка, виросте ј є того!...

Всі в казни зареготалисьа є тих дідових жартів, крім Андріја і Бовдура. Сеј посьлідниј все шче стојав на тім самім місци, де першиј раз показавсьа Андріјеви, стојав та хитавсьа на своїх грубих, попухлих ногах, — стојав та туманів, немов надумујучись на јакись сьмілиј вчинок, а кріз јего на шів отворені, сині уста видно було затиснені зуби, немов він усьу своју сьмілість збирав, шчо би зважитисьа на задуманиј поступок. А очима звільна звільна водив по казни, хоть погляд јего все спиньавсьа на чоловіці, лежачім горілиць на ліжку і дримајучім серед неголосного гомону в казни.

— Він у нас ні на місто не виходить, — гово-

рив дальше дід — ні на роботу не їде; зразу сам не хотів, а тепер хотьби може і хотів, то го не пустять.

— Овва, і сам не хочу! — відозвався хриплим голосом Бовдур. — Дідько їх бери з їх роботою! Хто ми шчо за нью дасть?

Сказавши те Бовдур переступив через спячого на підлозі старого жида, переступив через хлипаючого мужика і нетвердим поступом пішов до скінця, підняв його до гори мов перце, напився води, а відтак сьагнув дримаючому мужикови під голову, видобув невеличку череп'яну льюльку, вишпортав з неї недокурки продимленого тьутьуну, т. зв. „багу“, всипав жеї собі в рот і звільна почав румегати, спльуваючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по стінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло, він аж відітхнув лекше, став насеред казні і махнув рукою:

— Одже не піду їм на роботу! Чорта лисого зїдять! Радше ту і розігниюся, а не піду! — При тих словах він оп'ять пльунув чорною мазею на стіну, саме понад лицем спячого жида.

— А за шчо ж тебе ту держать так довго? — спитав тремт'ячим голосом Андрій. Бовдур видивився на него якось дико, немов Андрій тим питаньем вразив го в дуже больуче та недотике місце.

— Держать бо держать! — бовкнув він а дальше додав: Хотять м'я вести цупасом до того села, де ја родився, а ја кажу: Ја не родився ні в якім селі. — А деж ти родився? — Ја родився в дорозі. — Ну, а на чийім же ґрунті тота дорога? — Тота дорога на нічиїм ґрунті, бо і сама не має ґрунту, — ја родився на воді. — Ну, а деж ти хрестився? — Ја того не т'ямју, — ідїть, спитајте тих, шчо м'я до хресту держали, шчастьє-дольу відобрали. — Ну, а деж ти виховався? — Межи лихими льудьми. — Але

в котрім селі? — Та вони в кождім лихі! От такий був мій протокул. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюда, та і ту, богу дякувати, не докучають таким дурним питаньєм.

Знов силънув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через спячого жида і втонув у своїм куті, накривши ноги јакимось підраним мішком.

Андрієви шче страшніше стало, коли почув оповіданьє Бовдура. І шчо ж дало житьє сему чоловікови? Јакі тепер мусьять бути јего споминки, јакі надії? Він трібував сам ставитисьа думкоју в те безрозсвітне положеньє і чув, шчо мисли јего мішаютьсьа, чув, шчо він швидко задушивби сьа в тіј страшніј безодни. Конечно, роздразнена Андрієва ујава додавала тут богато лихого до недоброго, малъувала му сироту-безбатченка, посихача у всіх, кому тілько він попаде під руки, забитого і затоптаного від малечку льудськоју погордоју, не зазнавшого на своїм віку ні радошчів, ні щирости ні льубови. А між тим воно було хоть і правда, та не зовсім. Були ј дльа Бовдура хвилі шчастьа і льубови, були ј у него товариші щирі, такіж безвихідні бідолахи та сироти, јак і він, — ну, та все се тепер припало густоју верствоју одичінья і забутьа і думка јего, мов закльата, вертьачись між пушкоју баги та куснем хліба, не сьагала дальше ні в минулість ні в прийдість. А панам-„інспекторам“ не квапно діјалось випускати јего, — тож і сидів Бовдур, забутиј богом і льудьми, сидів та пух і гнів живиј, забувајучи ј собі ж про все, шчо колись окружало јего на сьвіті, набирајучи з упадком сил чим раз більшојі відрази до праці.

— То він жије самим хлібом? — спитав Андріј у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців.

Таж то так жије, шчо як пішло рано купити того хліба за 14 кр., то возьме його перед себе таж зараз зжість увесь до чиста, а відтак чекає аж до другого днѣа, а ні, то просить отсего дурного Божчука, шчоби му вечером дав кусень хліба, — розумієсьа, на вічне відданье...

— Ну, і він ніколи не виходить с цеї цѣупи?

— Ні, відколи ја ту, то шче ја його не видів на дворі. Не знају, як уперед. Бовдуре, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлавсьа сухим кашлем, а відтак пробуркотів: — Ні, не виходив нікуда, лиш раз до протокулу.

— Ну, як він ту перетримає зиму в сім Адамовім убранью, то ја вже ціло не знају, — сказав дід. — То як мене привели, то були вже тоті посьлідні морози. Приходжу сюди, — студінь така, шчо нај сѣа преч каже, а він сам у казни, лежить у тім самім кути, де тепер і тим самим мішком накритиј. Увесь по синів як боз, а не каже нічо. Ја походив троха, посукотав руки, а далі виджу, шчо нічо не помагає, беру ја таж кричу: Еј, — кричу — луде, таже ја не син божиј, за шчо ви мене так мучите? То лиш сина божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите! То вни троха на мене погаркали, а далі взѣали та затопили в печи про славу, то ми троха відчунѣали. І відтак, поки аж не скінчилисьа морози, то все так троха підтоплювали, бодај шчо другиј дѣнь.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андріј, здригујучись немов од морозу.

— Та каже ось Бовдур, шчо топили, але рідко, коли јім сѣа схотіло.

— Бз, а ти чому не допоминавсьа? — спитав його Андріј.

— Зразу ж ја кричав, але мене били, бо ја сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудованья Андріј. — І довгож ти сам був?

— Цілиј місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казни давали, міні на збитки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, шче чого не стало! Доктор! А докторови ту хто шчо дасть! — сказав з гіркоју насъмшкоју дід.

— Ба, таже, бачу, је припис, шчоби доктор шчо дньа, або бодај шчо тижньа огльадав усі арешти, чи здорово в них льудьам сидіти.

— Може ж је де такиј припис, але у нас, в Дрогобичи, нема! Тај шчо нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякиј надзір?

— Таки ж ніколи не приходить, тај годі.

V.

В казни счинивсьа гомін. Спјачі побудилисьа, повставали, тільки Стебельський лежав на своїм місци, тај Бовдур підперши голову на локоть туманів у своїм куті гризучи багу. Стариј жид почав роспитувати Андріја з разу по жидівськи, а відтак по руськи, а сидьачіј побіч него на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатисьа в зад і вперед, усе приговорьујучи перериваним голосом:

— І јака мене... лиха доленька несла-а до сего Дрого-обича! Не було-о міні сидіти спокіјно в Бори-сла-аві, або купити за тих нужде-енних пјать шісток, шчом за-аробив, дејакојі муки дльа дітеј, та јти-и до дому-у-у!...

— Також газда! — жартував дід — робив день

у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при сьєзаті вибравсьа до Дрогобича хліба купувати. Тај убравсьа, нівроку, як стрик на великдень! Штанці нічого, — лекше јти, як на чоловіці того полотнища не богато телімбајсьа. А гунья також празнична, — поли хотів підкасати, але відај через помилку повіддирав. А може де в гостях був та щирі пријателі не хотіли пустити, похапали за поли, ну, а грішному чоловікови годі всидіти, тре до міста, на льудеј подивитисьа, себе показати, тај трах, і поли лишив і від добрих пријателів утік! А ту скоро јно показавсьа, став коло косцьола, на самім виднім місци, аж зараз апостоли божі прискочили, та по під руки, та: клінне вашеці, просимо до хати!...

Чоловік плакав за час тојі бесіди, другі сьміялисьа.

— Діточки мојі, — голосив він, — шчо там з вами станесьа?... Лишив ја вас самих у хаті, дріб такиј, без кришки хліба! Таже вни там погинуть з голду, як ја завтра не верну до дому!...

— О, далеке шче тото завтра! — сказав чорноголовиј жидок. — Було вертати нині, а не јти до Дрогобича за долеју!

— От бис мовчав та не різав мене без ножа! — скрикнув чоловік і знов похиливши голову захлинав, мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвили рішучо, — вони мене мусьать нині випустити. Шчо ја јім винен? Чи ја вкрав шчо, чи вбив кого? За шчој мене можуть держати?... І с тим словом він знявсьа с підлоги і став коло двереј, приложивши лице до забитојі візитирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сінеј і мигали, мов тіни, проходьачі сіньми поліцијани.

— Діду Паньку! — обізвавсьа між тим селянин,

що лежав горілиць на ліжку, — діду Паньку, чи не ви то вибрали міні с фајки решту тьутьуну?

— Ні, не ја, — відповів дід, — там у вас јіншиј гість був.

— Хто такиј? — спитав селянин, грізно насупивши густі, чорні брови.

— А от наш „бургер“! Адить, шче гризе мачку. Селянин хвиљу мовчав, гнівнo поглядајучи в кут, де чьапів Бовдур, а відтак не кажучи ј слова шідішов ід Бовдурови і затиснутим кулаком ударив јого так сильно з верха в голову, шчо Бовдур аж ковтнув головоју о стіну.

— Ти, Бовдуре смердьачиј, чи ја тобі раз казав, шчоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, шчо моје! Зась тобі до мојејі праці!

Замісьць відповіди Бовдур ногоју шчо сили копнув селянина в живіт, хоть сам при тім такиј почув біль в нозі, шчо аж јојкнув. Селянин захитавсья і оперсья плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він, — то ти шче так міні платиш за моје добро?

— Шчоби тобі таке добро ј на тамтім сьвіті було, свинојіде! — крикнув і собі ж Бовдур, з натугоју схапујучись на ноги. — То ти би за пушку недокурків чоловікови голову провалив!

— І око бим вибрав за своје! — відказав селянин. — Шчо моје, того не рухаж! Знајеш? Поста-рајсья сам, то будеш мати. Ја твого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду пильнувати! А нај-но лишень обернусья в другиј бік, то зараз хапс! Знајемо ми таких!

Замісьць відповіди селянин замахнувсья кулаком на Бовдура.

— Та шчо, жаль ти тојі мачки? — сказав тој,

понуро глядѣачи йому в лице. — Н́а, ма́єш, коли т́а так за не́ју зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, випльунув усю вже перегризену мачку селянинови в лице.

Поті́к чорни́й, воню́чи́й плин по лиці, по бороді́, поті́к на сорочку, долі́ пазухо́ју, лиша́ючи за собо́ју чорні́ смуги. Ді́д Па́нько засьмі́явсья, Митро́ тремт́ячи скули́всья на свої́м пете́ку, бо́ячисья бі́жки.

— Ну, шчо́ж ти міні́ наро́бив? шчо́ж ти, псе, за то́то ва́рт? — прохри́пів селя́нин зда́вленим з л́ютости го́лосом, підсту́па́ючи с кула́ками до Бовду́ра.

— Я ти відда́в тво́є, шче́ з до́датком! — відпові́в понуро́ Бовдур і не чека́ючи за́чіпки жд́ьхнув селя́нина ко́ліном в живі́т так си́льно, шчо́ то́ј жо́кнув, захита́всья і́ як довги́й ге́ннув на підло́гу. Счинивши те́је Бовдур зно́в спо́кі́жно ля́г у сві́й ку́т, не зве́рта́ючи ні́яко́ї ува́ги на кри́к і́ л́ютова́нње потовче́ного селя́нина.

— Се́ у нас „ста́рши́й по́льови́й“, — сказа́в жарто́м ді́д Па́нько до Андри́ја, — він пи́льну́є сво́го, жа́к ока́ в голо́ві і́ все ла́дитсья ви́мтити то́му Бовду́рови око́, але́ жа́кось шче́ до́си ми́лосерди́тьсья над ним. А́ вно́́ ж ва́рто, бі́гме, за жме́нью ба́ги — око́!

— А́ ви відки́, га́здо? — спита́в Андри́й га́зду, але́ то́ј, са́на́ючи гні́вно, зно́в уже́ ле́жав на постелі́, пі́кав л́ульку́ і́ завзя́то дививсья на стелю́, немов і́ не чу́в Андри́јево́го за́пита́нња.

— Вони́ з Доро́жова, — заговори́в зно́в сьмі́шками ді́д Па́нько. — То́ вели́ке се́ло Доро́жів, і́ жи́ють там вели́кі вушоби́йники, вели́кі палі́ї, та́ј вели́кі злоді́ї, шчо́ все сва́рятьсья за мо́є і́ тво́є і́ так уже́ на ті́м помі́шалисья, шчо́ на оста́тку ні́хто не зна́є, шчо́ мо́є, а́ шчо́ тво́є.

— От бис, діду, стулив ворота та мовчав, а не молон дурниць! — буркнув на него Дорожівський.

— Ігіј на твоју голову, — відповів сьміючись дід Панько, — і то тобі зівкрідно, ненажиро! Таже то чень не твоје, шчо ја заговорю! — — От і яго, грішного, — говорив дальше дід Андріјеви — заперли також за „моје“ та „твоје“: десь у якогось жидика купив шкіру за 30 крејцарів, а шкіра вартувала с півтора ринського. То жидик 30 кр. в руки та втеки, а його, најмита божого, жиди в руки та до Іванової хати!...

Дід знов засьміявсья, а за ним і Митро та чорноголовиј жидик, котрого дід назвав був „кешеньковим мајстром“. Дорожівський не обзивавсья більше, тільки сонів, дујучи дим з рота просто до стелі. А Андріј за ціліј тој час стојав коло стіни крај дідового ліжка, держачи перевішениј на руці свіј пальто. Ноги яго боліли і трьаслисья, але він не міг перемочи себе, шщоб сісти де небудь у тоту нечисть та нехар, котрої гидивсья. Не можучи ветојати на місци, він почав ходити по казни, протискајучисья між ліжками а лядьми лежачими на землі, хоть і так не міг зробити більше пјати-шести кроків. Усі погані та сумні факти арештантського житья, шщо разом, мов з ведра жбухнули на него, морочили яго голову, неслисья в яго думках јакојусь сорокатоју, безладноју а скаженоју метеліцеју. Вся нужда, вся погань, усе зонсутье окружајуче яго в тіј тісній кліти і по за жеї стінами, по всім сьвіті, на дні цілої лядьської суспільности, на котре ј він тепер чувсья зішхнутим, ціле все лядьське горе својеју безмірноју ваготоју налягло на него, обдало яго широкими, ціпкими својіми огнивами, заглушило в яго души яго власне некуче горе.

А там за стінами сеї поганої кліти, на подвірью залітїм сонцем і вибрукуванім гладкими плитами ре-

готалисья голосно і здорово поліціјани, грајучи в „кікса.“ До середини чути було удари пальєстри о кічку, чути були сьміхи та спори, крик јакихось жидів, перєјмлених на дорозі враз іє стадом волів та загнаних на комунальне подвірє. Чути було скрип залізної дїмавки, котроју хтось дїмав води с керниці. Але більше не було чути нічого, і видно не було нічого; все тој саміј понуриј сўмерк, тота сама закльата і недвижна тїнь стојала на брудних, обхарканих стїнах, на ліжках та на мокріј підлозі.

— Не знати, чи хоть вечір швидко буде, — сказав дїд Панько, накладајучи тьутьуну до льульки. — А ви, пане — спитав він Андрија — не курите?

— Ні, не курьу, — јакось не міг навчитисья.

— Ну, то ви щче щчасливіј чоловік. А ја би, бігме, здох оту, јак би міні не дали курити. Все в мене на тиждень два скрўтлики јде, — то лїнше купувати, нїж пачки.

Мїж тим Митро, хотьачи подивитисья, чи довго щче до вечера, став на зелїзній кавалєт ліжка, хопивсья простягнутими руками за віконну крату, підвівсья на руках троха до гори і вигльанув на двір. Але в тїј хвили почувсья јакіјсь трїск, і мов опарениј пустив Митро крату і впав на підлогу, вдарившисья боком до залїзного ліжка.

— А ти, злодьюго јакіјсь, не можеш там сидїти каменем, — визирати будешь! — почувсья з надвору крик капралья, котріј переходьачи саме тогди по під вікно з ремінною трїпачкою в руці, побачив Митрові руки на краті і вїдїв по них щчо моци трїпачкою. Охнув Митро, вицрѣямивсья і з жалем погльанув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слїзми в очех, але з усьміхом на устах він промовив до дїда Панька: — „Вже

швидко соньачко заїде!“ А відтак сів на ліжку, обтер рукавом сльози і почав хухати на больучі руки.

VI.

Забрязчала своїм тоненьким брязкотом колодка при дверех, скрегінцнув кльуч, підхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казни і промінчика світла з надвору, припхалася голова капралья.

— Андрію Темера! До пана інспектора! — кликнув капраль і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казни по його виході на хвилю стихло.

— Якиєсь уцтивію панок, бідачиско, — сказав дід Панько.

— От якиєсь нероба та волоцьуга, — буркнув під носом Дорожівський газда. — Уцтивих панків не водять цюпасом!

— А уцтивих Дорожівських газдів водять? — спитав гризко Митро.

— І ти, жабо, пхайеш своєю лабу до гурту! От бис мовчав та дихав! — крикнув на него Дорожівський гнівно.

Знов тихо стало, тільки чути було паканье фажки в зубах діда Панька, та жалібне хліпанье обдертого чоловіка, шчо все шче невідступно стојав під дверима, не мов дожидав чуда, котре нараз розпахне ті заштабовані двері і пустить його на волю з його пјатма шістками до дрібних, голодних дітеј.

Знов брязнула колодка, підхилилися двері і впустили Андріја с пальтом перевішеним через руку.

— А шчо сказали? — спитало разом кілька голосів.

— Нічо, — відповів сумно Андрію. — Роспитали і казали ждати, аж папери пријдуть. — Він умовк і

почав ходити по казни. Мовчали ж прочі арештанги. Всім пригадалось, шчо ж вони, кождий, ждуть уже так довго приходу своїх паперів, і може декому з них по при власне горе заскимвіло серце жалем і за сим молодим панком, шчо одним словом старости та інспектора засуджениї був може на таке ж довге чеканье, як і вони, — шчо тим словом, так як і вони, відорваниї був від своєїї праці, від знакомих, від усеґо вольного, хорошого сьвіта і заточениї ту, в сесь гидкиї льох, на дно суспільної неволі!...

Першиї перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявсья зі свого кута і підступивши до Митра с простягнутоїу рукоїу, сказав різко: — Митре, даї хліба!

— А смоли йому горьачої даї, не хліба! — сказав Дорожівськиї.

Але Бовдур не слухав сеї лубезноїї перестороги і підводьачи своїу руку трохи не під ніс Митрови, сказав другиї раз: — Митре даї хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завтра ж посьнідати, заки принесут сьвіжії. А міні би на роботу їти!

— Даваї хліба! — наляґав уперто Бовдур, не слухаїючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, шчо ж у мене самого мало.

— Але бо в мене ж кришки нема, а ја голоден!

— Було не тлити весь рано, було собі лишити ж на вечір! — сказав дід Панько.

— Мовчи, стара торбо! — відгаркнув Бовдур, і знов до Митра: — Чуїеш, чи ні, даваї хліба!

Але дід Панько сим разом не стерпів згїрдного слова. Мов молодик він схопивсья з ліжка і застукав о підлогу своєїу деревянкоїу. — Ти, гнилобока по-маїно! — крикнув він до Бовдура, — ти шчо ту за

пан такиї, шчо би до тебе ј слова не мож було сказа-ти? Ти безпорткиї голодранче! Марш у кут та гниї далі, поки тѣ черви до рѣшти не рѣсточать!

І він сильноїу рукоју ихнув Бовдура гет від Митра, шчо аж покотивсьѣ по під стіну.

— Ну, ну, тручаї, тручаї, трутило би тѣ в горьачку! — воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого нај в зимницю трутить! — від-різав дід Панько. Чого чіпаєш сѣя хлопцѣя? Твій хліб їсть? А він лізе тај тому своїї лабишчі під самий ніс: Митре, хліба давај!

— А так, так ми сѣя хоче, шчо ми зробиш! — ушпиривсьѣ Бовдур.

— А ја ти шчо мају робити, сотоно! Нај ти тој робить, шчо по смереках дересѣя, не ја!...

Андрієви страх прикро було слухати сеї сварки. Він почав тихомирити діда, а дальше видобув с кешені добриї кусенї хліба і подав јего Бовдурови, кажучи: — Ну, на, та повечерѣяї, колись голоден. Се шче міні з дому лишилосьѣя, але де міні тепер їда в голові.

— Е, пане, — сказав дід Панько, — на шчо ви роздајете хліб, — не тепер то за годину або ј завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднију, — відказав Андрії, — а хоть і зголоднију, то чень видержу, аж принесуть.

— А мајете хоть за шчо післати?

— Е, је. Мају с собоју пѣятьдесѣять ринських; то ја взяв завдаток від того, до котрого ја јїхав; пријдесѣя с тих грошеї дешчо троха минути, хоть вони, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, — в такїї пригодї, то чоловік муєть ратуватисѣя, јак може, — сказав дід Панько.

А між тим Бовдур дивним, страшним поглядом дививсьѣя на Андріја. Він шче держав в руці јего хліб,

не дякував, не говорив нічого, але здавалось, немов се Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку, — так скривилось ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз прицьало воно. Чи біль, чи жадоба, чи подьака виражались так на тім лиці, — се годі було розміркувати, тај арештанти не звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядівши хвилю на Андріја, немов мір'ячи його очима на всі боки і трібујучи його сили, стис в правій руці хліб, відкусив з него за оден раз спору пајку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув, — тільки чути було глухе цьамканье уст, жв'якајучих сухих хліб.

Чи знав же бідолаха Андрій, шчо своїм хлібом і лагідним словом він затроїть гнилий супокій того чоловіка, шчо в занедбанью і недоли, бачилось, сам зріксья свого чоловіцтва, сам опустився с чоловічої ступені низько - низько, може низше ј звір'ячої ступені? Чи знав Андрій, шчо його хліб переверне все нутро, зворушать усі оставші шче думки, розбурхаје всі невігаслі шче чутья Бовдура, — шчо тој його хліб, котрим він думав наситити на сесь вечір голодного товариша, стане дльа него всепожирајучим і неситим пожаром, стане жерелом страшного голоду, страшнојі жадови? Ні, не знав сего Андрій Темера, — бо як би був знав, то помимо всејі својејі добродушности і людськости може... може не був би дав сего кусня хліба голодному Бовдурови!...

— Господи, різні льуде бувајуть на сьвіті, — почав балакати дід Панько. — Оден би, як от наш Дорожівський, за кусник хліба брату око вијмив, а јіншиј, хоть сам голоден, а другому ј посьлідне дасть. Тај то, видите, не лиш льуде такі, але ј цілі села. Декуди в селі то нарід жресья, бјесья за межі, за

містки, за ступінь трави, за бодак, — одним словом — некло јисне. Ні там діда обдарујуть, ні подорожного пријмуць — нікого не поратујуть. І раз у раз усі запопадајуть: а се моје! а се моје! І так за тим „својім“ убивајуться, а ту все тратять, усе гратьять тото „своје“, все јім јакось тісніјше стаје на сьвітї. А по других селлах, то луде жијуть јак брата, згідно, пријазно... Сварок там ані обмови нема, оден другого і в роботі підратује і грішми і худобоју в потребі зазичить, і бідного не опустить, і подорожного пријме, нагодује, — ну, і јакось про то не бідніјуть — жијуть і мајуть і дітем својім лишајуть. То вже о тім хто јак хто, а ја добре знају, хоть не богато ја ј ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу сказати, шчо туди по Підгірью нарід далеко ліпшиј, ніж тамтуди по Долах.

— Бо може там бідніјшиј? — сказав Андріј.

— Та воно господь знаје, јак, — відповів дід. — Воно то, видите, ніби так, а ніби ј не так. Бо по Долах і ґрунти ліпші і газди је богатші, а тілько јакось така згрижа́ межи народом, таке ворогованье, шчо криј боже. А ту пријди ј до најбідніјшого, то ј тој не відправить чоловіка голіруч, а все хоть шчо то, а уткне в руку.

Між тим на дворі вечеріло. Сонічко зајшло, а в казни стало вже ј зовсім темно. Дід Панько встав а за ним також Митро і повкльакали до молитви.

— Ну, час нам лґагати спати, — сказав по молитві дід. — Тілько не знају, де би ту вас, паночку, примістити. Відступив би ја вам своје місце, але ја старіј, каліка...

— Ні, ні, не треба, — перебив јего Андріј. — От то би було красно. Ја ј так не хочу спати, ноги в мене молоді ј здорові, перебуду сьу ніч на ногах, а відтак побачимо, шчо бог дасть.

— Е, говоріть ви свеје, — добре то так казати, але так не їде, — відказав дід. — От би ви, Дорожівськиї, відступили своје місце паничеви!

— У нас нема дльа паничів місця, відворкнув Дорожівськиї. — Наї паничі панують а не до арешту лізуть. А як їх мара ї сьуда нанесе, то наї лежать під ліжком. Там беспечніїше, је де розвернутисья, таї уже чоловік не впаде нікуди!

Прикро вразили Андріја ті жорстокі слова, але він змовчав, і шче раз просив діда Панька, не клопотатисья ним, він уже собі јакось порадить...

Аж ту Митро сїпнув јего за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер троха шче ходіт а ја засну, а як змучитесья і схочете спати, то збудіт мене, то ја встану, а вас пушчу на своје місце.

— Добре, братчику, біг заплать тобі, — сказав Андрії. — А маїеш тут мїї пальто, накриїсья, бо в ночи буде холодно, а мїні він, хоть лехкиї, а вже зачинаїе важити на руці.

Всі польагали, хто роздїагаїучись а хто ї ні, — лиш Андрії, широко витрішчаїучи очи, шчоб не завадити о шчо небудь серед густоїї пітьми, почав звільна, мов заклъата душа, ходити по казни, мїрно стукаїучи черевиками о мокриї, асфальтовиї помїст.

VII.

Мисли јего, придавлені ваготоїу всїх нинїшних враїїнь, зразу рвалисья і путались. Јему мерешчилисья беззвїазні обривки тих картин, шчо він нинїшного днѣа бачив і чув, і палили јего мозок своїеїу кричучоїу неправдоїу, морозили кров своїеїу безграничноїу поганьїу. Но поволи, поволи, коли темнота чим раз густїїше залїпљувала јего тілесні очи, думка успокоїувалась,

міцніла, порядкувалася, пам'ять запановувала над картинами уяви, дух його с трудом, але живо немов вигарбувавсья с цієї темної западні на ясні зорі, на чисті води, на вольниї, веселиї сьвіт, котриї він покинув нині рано, ах, не знати на як довго!...

А сьвіт тої ніколи шче не видавсья йому таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме посьлідними днями, як саме нинішного поранку! Ніколи душа його не чулась так сильною і сьмілою як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи тільки блискучих надій на будуще не роїлосья в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, шчо мав усі їх в зароді розбити. Ніколи шче зоря льбови не сжала для него так жарко, так чудово та принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала для него загаснути — може і на віки!...

Ціле його житье проїшло в бідности і недостатку, в важкій боротьбі за прокормленье, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матери, вдержујучисья власною працею. Від малу шче він привик до праці, полюбив науку і чим висші кльаси проходив, тим з більшим запалом прикладавсья до науки. Найбільшою втіхою для него було натрафити на хороших професорів, котрі вмїли б зацікавити, давали би поле ученикови до власного мисленья, захочували би до власної праці. По за науку, по за читанье книжок шкільних і не шкільних він не знав сьвіта, проїшов гімназію дитиною, аскетом, і шче перед матурою почав слабувати на груди і на очи.

По матурі він для поправленья свого здоровья поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганьу. Незвісне доси чутье льбови до женщины пробудилосья в нїм, почало будити його молоду кров, — отворило звільна його очи на дісне жи-

тьє, розвіјало книжковї туман, крізь котрі він доси мало добачав дісного сьвіта. А ј нове, університетське товариство, серед котрого він опинивсья, навело јєго на нові думки, росчинило перед јєго очима нові погляди на житьє, на ціл науки, на ціл осьвітї і всїх людських змагань. І јєго давнє минулє стало перед ним в јіншім сьвітлі, — многі з гімназїї винесені переконанья та віруванья розвіјались, роспалисья без сьліду. Се була важка внутрішнє боротьба, довга і нищача, а тілько љубов піддержувала јєго в нїј, додавала јєму сили. Разом з ним і Ганья, с котроју він живо перенисувавсь, переходила всї фази розвитку думок, і та јїх спільність кріпяла јїх до дальшого поступованья по роспочатїј дорозі. Вони рішилисья — віддати житьє својє боротьбі за свободу: свободу народа від чужовладства, свободу људини від пут, які на ньу накладајуть другі људє і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серцьа і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, сьлідили јїх розвиток в цілім сучаснім сьвітї, радувалисья новими јїх прихильниками, старалисья угрунтувати на них весь свїј сьвітогляд. Се були блаженні хвилі дльа Андрїја і Ганї, коли људина з људиноюј сходитьсья љубимими думками, подає дружно руку на полі најсьвјатїјших переконань! Але обојім шче чоґось хибувало. Пісьля горьачих спорів о теорїї, пісьля читанья најкрашчих і најосновніјших писем про занимајучїј јїх предмет, вони мимоволї заглядали одно одному в очи, глибоко, глибоко, немов старалисья висьлідити в них шче шчоє більше, як згідність теорїј. Јїх очи палали огнем горьачїјшим від огню переконань, јїх уста тремтіли не словами наукових доказів, јїх лицья палєнілисья не втїхоју з відшуканојї правди. Јїх кров грала живїјше, коли

зійшлися, і се була друга потужна сила, шчо перла їх ід собі. І нераз серед читанья, серед горьачого теоретичного спору їх голос тремтів і звільна замирав на дрожачих устах, рука шукала руки а очи льубих очеј і — — —

— Ах! — зойкнув півголосом Андріј, живіјше забігавши по темніј казни, — чому ті хвилі так скоро минули, чому не тривали довше? Чому ја мусів стратити тебе, на віки стратити, Ганьу, шчастьє моје?...

С тренетом тривоги думка јеґо перелетіла через сумні, важкі часи пересьлідованья, муки за јеґо льубиму думку. Він бачив себе в тьурмі, перед судом, — јому поперед очи пересувалися јідкі, безстидні насъмішки газетьярські над јеґо думкою, над јеґо льубвою. Він дрожав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі јому пријшла на гадку јеґо страта. Ганині родичі заказали му бувати в јіх дому, видатися з Ганеју, переписуватися з неју, — переловльували листи, котрі він крадьком слав до нејі, шщоб у своїм горьу обмінватися хоть кількома словами с коханоју льудиноюју. Швидко ј того не мож було зробити... Шче два-три рази блисло му јеґо давне шчастьє — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горья, сумніву, роснуки... Ганьу присилували вијти замуж за другого. Андріј переболів сесьу страту, глядів на ньу супокіјно.

— Та шчо? Він чоловік добріј, шчириј, — він не прибје јејі думки, не приглушить јејі серцьа, — вона шчаслива з ним, польубила јеґо, — але ја!.. Шчо ја без нејі? Атже вона була мојеју душеју, мојеју силоју, мојеју надіеју, — а шчо ж ја тепер без душеј, без сили, без надіјі?...

— Трун! ходьачіј до часу трун!

— Все, шчо ја најдужше льубив на сьвіті, стало

моїм горем. Як би ја не був так усеју душеју полюбив жејі, ја був би тепер міг шче полюбити другу, најти втрачене шчасье! Як би ја не був так усеју істотоју полюбив свободи, не був би ја тепер терпів неволі, або ј невоља не була б міні такоју ненависноју, такоју больучоју!...

І далі приходить јему на думку посьлідне звиданье з неју, вже замужноју, от тепер, вчора, нині рано! Јіх розмови, јіх радість перемішана з горем і жалем, усе те пече јего, мучить, давить до землі. А прецінь він був шчасливиј, ох, јак шчасливиј, — бо в ті хвилі він почув, шчо јего давна љубов не вистила, не завмерла, а жије, палаје јак давно, панује над јего мисльами, јак давно, держить за поводи всі јего бажанья ј жадоби, јак давно... Правда, він десять раз глубше тепер почув своју страту, — рана ј загојена вже часом по троха, тепер відновиласья, кров, утишена горем та недугоју, знов розіграласья, — але шчо с того! З давноју љубвоју він почув в собі і давну силу, давну охоту до праці, до боротьби за вољу...

— Ганью, серце моје, — шчо ти зробила зо мноју? — шептав він јіј упојениј трујучим шчасьем.

— Шчој ја зробила с тобоју?... Сам ти казав, шчо не вјажеш мене... А ја так богато, так богато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!...

Сльози котятьсья з жејі очеј, а він тисне жејі до серцьа, немов давні, хороші хвилі јіх свобідної љубови зовсім шче не минули.

— Ганью, доле моја, — шчо ти зробила с собоју? Чи буде в тебе досить сили, опертисья окружајучіј погани, розвиватисья і стојати за свободу, за добро, так јак ми колись собі прирікали?

— Ја не забула того, міј милиј, і не забуду ніколи. А сили у мене стане. Міј... міј чоловік поможе міні!

— А зо мноју шчо станесѣа, Ганѣу? Хто міні поможе витривати на тѣажкіј дорозі, самому?...

Вона обіѣмає јего і усьміхаєсѣа.

— Не бієсѣа, милиј міј! Не журисѣа! Все шче добре буде, — всі будем шчасливі, всі!...

Андріј хопивсѣа руками за голову і знов почав бігати по казни.

— Всі будем шчасливі, всі?! Ні, — се помилка, Ганѣу! Всі будуть шчасливі, колись, пізні внуки наші, котрі ј не знати муть того, шчо терпіли, јак мучились діди јіх та прадіди дѣа јіх шчастьа!... А ми шчо? Одиницѣа серед міліјонів! Јакаж јіј ціна? І ми хочемо бути шчасливі, коли міліјони круг нас в сльозах родѣатьсѣа ј гинуть!... Ні, *mein' Lieb', wir sollen beide elend sein!* А ти не віриш тому, — побачиш!...

Він ходив далі, широко роствореними очима вдивѣајучись, немов всисајучи в себе густу пітьму. І бачилось јему, шчо пітьма ј справді плине в јего нутро, тисѣачами річок, потоків, плине невпинно всіми змислами, всіми по́рами, заливає всі нерви, наповнѣає всі мускули, всі кости і жили, шчо вже не кров, а згущена пітьма котитьсѣа холодним потоком до јего груди, до јего серцѣа. Јего пронѣала судрож, јому льачно стало, але лиш на хвильу. Він хотів отръастисѣа від того прівиду, але швидко побачив, шчо се не привид, а дієсна правда. І він ходив далі, все ходив і все всисав в себе всіми по́рами нові филі холоднавојі пітьми, наповнѣувавсѣа ними, мов губка, віддихав пітьмоју, чув јејі холодниј по́вів у горлі, в лехких, усюди. І јему робилосѣа лекше, чим раз лекше. Біль втихав. Споминки німіли. Ујава замерла і не сунула јему вже перед очі ніјаких картин, ні вкритих ожеледоју печали, ні залитих јарким сѣвітлом шчастьа, розігрітих огнем ѣубови. Все занімало, замерло, зупинилосѣ. Јому стало

так лехко, мов у літній купели. Ось він хльупочесья ледви чутно в чистих, лехких фильях, шчо тихо-тихо, легесько-легенько повзуть круг него, пестять його тіло. І ось йому протьато жили — зовсім нечутно, зовсім без больу, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так лубо. Плине, випливає тотя невсицущча, революційна кров бурлива, а на її місци починає без перепони, звільна обертатисья в його жилах згущена, тягуча, холоднава — темнота... С посьлідними капльями крови горьачі сльози полились з Андрієвих очеј. Далекиј голос дзвона, мов удар грому, перрвав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувсья, отьямивсья.

— Ах, перша година, а ја такиј змучениј, ледви живиј!—прошентав він і наномацки почав шукати місцьа на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане?—зашепотів пробуджениј Митро,— льагајте ось ту, ја встану.

— Ні, ні, не треба, — відказав Андріј, — міні досить місцьа ось ту, коло тебе! — І він притуливсья побіч Митра, обнявши його рукоју за шију. Ні, горьача, революційна кров шче не виплила з него, — сльози полились на ново з його очеј, — він почав горьачо цілувати Митрове лице і його горьачі сльози полились на молоде, дитиньаче лице його непросьвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане? спитав ніжно Митро.

— Бо ја нещасливиј, Митре!

— Не плачте, — відказав хлопець і поцілував Андріја. Якось то буде. Адіт, ја може шче нещасливішиј від вас, тај не плачу!

Пітьма важким пластом зальагла казнью, придавила веі серцьа, шчо билисья під її тиском: котре спокійно, котре трівожно, котре болізно а котре шча-

сливо. А на крајчику ліжка, обнявшись, заснули поруч себе дві молоді голови, просьвічена поруч непросьвіченої, і не знати було, котре с тих двох нещасливих серць було — щасливіше...

VIII.

Арештанти встали на другій день дуже рано. Їх збудив капраль криком та прокльа́тьями. Зараз Стебельського і Дорожівського вигнали замітати в канцеля́рїях та коритарах, носити воду, загалом до „хатної“ послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачучій мужик — він був з Опако́ї — і чорноголові́ жидик пішли з мітлами замітати місто. В казни лишилися Андрі́й, Бовдур і стари́й жид, що все ще голо́ю голово́ю лежав на мокрі́й підлозі, харчачи мов підрізани́й. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і мовчки передвига́ючи го́лі, блискучі від пухлини но́ги, ляг назад у сві́й кут.

На сві́ті розвиднюва́лось. Сонце пишно сходило на погідне небо, на сві́ті будилися лю́де до праці, оживали нові наді́ї, лилися з серць мо́литви о хлі́б насущни́й, о здоров'є та тихи́й, сунокі́йни́й прожиток. У казни того не було. Тут оживала сві́домість лю́дська тільки д́ля ново́ї му́ки; перше, що ту доноси́лось до слуху, то були слова ла́йки, перше, що ври́валось з уст, були прокльа́тья.

— Грі́м би їх побив та би їх побив, з їх по́рядками! — воркоті́в у свої́м ку́ті Бовдур. — Держать чолові́ка о голоді до де́сято́ї години, доки там ја́комусь свинопасови не сподоба́ється встати та роздати тоті́ мізерні кре́йцарі́! Аби їх тільки ко́льок в ко́жди́ бік шпигну́ло, кі́лько ми ту тих кре́йцарі́в дали!...

В казни вже стојав тої сірій сумерк, шчо ј за білого дня, і Андріј, користајучи з вільнішого місця, почав ходити по казни, хоть ноги јего шче дрижали з утоми і голова важила на плечех. Але він чув, шчо јего тіло від сејі ночи мов жаром посипане, і јего брала обридъ знов лъгати на ті воньучі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свіј бруд до крови. Він ходив і думав.

— І чом то чоловік не машина, така, котру-б тільки розум накручував на свіј лад? — думав він. — По шчо шче тојі другојі, необрахованојі сили — чутъа, котре путаје та мішаје правильніј хід розумовојі машини? От і міні, як би по розумному, треба було ту нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідујучи та лихо лихом латајучи, а все би жив та працьував та вчивсьа, і був би вольніј, беспечніј... до јакогось часу. А то ось... приперло мене јіхати до Дрогобича, шчоби побачитисьа з неју хоть на деньок, хоть на хвиљу. Ну, і побачивсьа, почув у груди нову пульсаціју того чутъа, шчо так много горъа принесло міні в замін за краплину својіх солодошчів, — тај тепер опјать! А жаль, шчо так склалосьа! Тепер ја чују в собі подвіјну силу до роботи, — та шчо, руки звјазані!

Ходъачи по казни, Андріј кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, шчо тој невідступно водив за ним очима з јакимось диким поглядом. Андріјеви почало ставати јакось моторошно під дозором тих очеј без лъдського виразу, блишчачих тільки блеском гнилого порохна. Він почав чутисьа шче більше стісненим серед тих тісних стін, серце јего трівожно забилося, немов рвалосьа проч, на јасніј свѣт іс цејі відразливојі јами, замешканојі ошпирем висисајучим звільна телду кров із груди. Але Андріј не подавсьа тому страхови,

— в його серці надто много було лубови до лубеј, а особливо до всіх „принижених и оскорблених“, надто много було віри в доброту лубського серця, а шчоб сејчас підозрівати чоловіка нещасливого јак він сам, о јакі небудь погані замисли. Своју мимовільну дрож і тривогу він складав на змученье і ослабленье тіла і перемагајучи самого себе кинувсьа на дідове ліжко, шчоб троха пропочити. Але по хвили зірвавсьа мов обпарениј, стрьассьа увесь, хапавсьа то за груди то за руки, то за голову, трібував шче раз ходити по казни, та не довго зміг. Утома взяла своје, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І снитсьа јому, шчо јакась слизька, погана рука поволи розвертае одіж на јего грудех, розвертаје сорочку, а далі ј груди самі, — кости розступајутьсьа перед неју, а рука толочитьсьа в середину, холодна, обридлива. Вона намагаје до серця, добираєсьа до него осторожно крізь путаницю жил та артеріј, немов ловець, шчо хоче зловити воробця серед хворосту. Ось вона вже близько, — він чује то по холоді, шчо проникаје в глуб, мов вістрье ледового рожа. Но ось і серце почуло ворога, забилося, заметалосьа на всі боки, мов пташка в клітці, — натужујесь, крітајесьа в зад і в боки, шчоб не датисьа зловити. Але тајемнича рука, перта незнаноју силоју, лізе все дальше і дальше, розньала широко кріпку долонью, шче ширше росчепірила пальці і вже туј-туј, туј-туј зловить трепечущче серце, зловить і задавить! Остриј, прошибајучиј біль мов блискавка проньав Андріјеве тіло, — він прокинувсьа і схопивсьа на рівні ноги.

— Ігіј, а се шчо таке? — промовив він, протерши заспані очи і розгльанувшисьа по казни. Јому здавалось, немов хтось в одніј хвили зняв з јего груди великиј тьагар, котрим вона підчас сну була нада-

влена, і ще повиділось йому, немов у першім просо-
нью побачив нахилене над собою чорне, страшне лице
Бовдура. Але се певно лиш зо сну йому так пови-
ділось, бо тьагару на його груди не було ніякого, а
Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами замота-
ними в мішок і навіть не дививсь на него, а встро-
мив очи десь у кут, немов розгльдавав риси плям від
харкотинья на стіні.

— Е, се певно спинка надавила ми груди, —
подумав собі Андріј, відонјав спинку і знов положив-
сь на ліжку.

Його збудило дзорканье кльучів і гомін входитьчих
з роботи арештантів. Вони внесли с собою капинку
свіжого воздуха, внесли якнись запах вольного світа,
і в темні, понурі казни повеселіло. А ту ще чорно-
головиј жидок при замітанью најшов чтири крејцарі,
котрими дуже втішавсь і за котрі рад би був наку-
пити бог-зна яких достатків, шчоб провести празни-
чно нинішній шчасливиј день. А Стебельськиј і Дорожів-
ськиј газда принесли по цілі пригоршчи недокурків
усьаких цигар, тільки шчо Дорожівськиј свої гока-
зав тај назад сховав, а Стебельськиј розділив свої „на
всьу казнь“. Ті недокурки, то була једина заплата
для арештантів замітајучих канцеляріјі, тај то заплата
дуже для них велика і принадна.

Аж ось надішов і вахмістр з грішми і призна-
чивши на кожного арештанта 14 кр., післав двох, т.
ј. діда і Митра, в сопроводі поліціјана на місто для
закупу хліба тај чого там ще треба. І Андріјеви та-
кож дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20,
и попросив, шчоб купили і јому хліб такиј, јак самі
јдять і ковбаси. Коли Андріј зі својејі мошонки вијмав
тих 20 кр., то певно не бачив того, шчо с кута бли-
мајучі Бовдурові очі невідступно сльїдили кождиј його

рух, мірjali і важили об'єм та зміст мошонки, сьлідили дорогу, куди кладе її Андрій, і якоюсь заздротью, jakimсь гнівом запалали на вид виньатих з неї 20-ти кр., немов ті 20 кр. виньато у самого Бовдура с під серця.

І знов ходить Андрій по казни, і знов думає. Думає про Ганьу, про її життя с чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своје одиноцтво на сьвіті, про своје обезсиленье через утрату коханої лудини. Та ні, — набігає друга, веселіша думка, — ні, ја не одинокиј! Же в мене товариші, щирі, сердечні, горьачо переньаті тоју ж думкою, шчо і ја, — вони ј поможуть в потребі і порадять і розважать, — та все таки — тут уриваєсь думка опять на сумнім, больучім тоні. Та ні, — набігає нова думка з новоју потіхоју, — атже ј вона дльа мене не страчена: лубить мене, як уперед, не цураєсьа мене, не відгороджуєсь від мене своїм сльубом, мов муrom, перепишуєсь зо мноју, і радить і розважає так само щиро, як уперед; тај він чоловік хорошиј і пријатель мій і думок однаких, — ах, та все таки — і знов уриваєсьа весела думка і Андрій мов під вагоју великого больу опускає голову, а з очей його котьацьса дві несмілі, тремтьачі сльози, пекучі як огонь і ні крихти не влекшајучі серце. Він швидко втирає їх і знов ходить по казни, стараєсь не думати ні про шчо, а ні то про звичайні, близькі річи, от хоть про їду.

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про їду, то поти ј ја не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоть порожниј. А тепер нагадали, то ј він, мов старіј пес, починає ворчати та крушньатись. Се би в психольогічниј дневник втягнути — „вліянье думки на органічні чинности“... От гарна би річ була вести такиј дневник, де би втя-

гано завсїгди кождї об'яв чут'я, кожде видатнїше вражїньє і то день за днем, довшїй час! Цїкава би вишла статистика умислового жит'я! Пізнали б ми, якими то вражїньями, якими чут'ями найбільше жиє чоловік, яке то је буденне жит'є тої „божожї іскри“, котра в рїдких, виїмкових хвил'ях так високо зноситьсья! — Јего зан'яла думка такого дневника і він розбирав та проводив жеї на всі боки, входив в подрїбно-сти, немов ось-ось збиравсья сам жеї ввести в діло. — Треба кількох, кільканаїц'яти л'удеї, совїсних, відданих правді, — думав він, — шчоб вони розїбрали помїж себе головнїшї об'яви психїчної дїяльности і шчоб кождї переважно нотував об'яви свого відділу, а прочї тільки шчо з більшого. Треба довголітної, витревалої праці до того. Але штука вишла б цїкава і важна дл'я науки. Доси психольогїя заїмаєсья тільки яко-стью вражїнь, а про масу їх мало ј гадки маїє. А прецінь, бачитьсья, ту кл'юч до розв'язан'я не одного психольогїчного узла.

Поволи, поволи такї думки про науку, про теорїї не тикајучї серцьа і чут'я вспокоїли Андрїја. Јому пригадалисья товаришї молодї, гор'ячї, відданї шчиро думцї про свободу і шчаст'є л'удеї, — пригадалисья їх спори, їх спїльнї змаган'я до поповн'уван'я свого знан'я, їх дитин'яча радїсть с пізнан'я кождої нової правди, — і јому стало так лехко, так весело, наче він знов межи ними, наче ні јого ні нікого в свїті не давить уже віковїчна гадь л'удського роду — неволья! Јого уста блїдї, але шчасливї, шентали мимоволї слова пісьнї:

Таж не завсїгди бурливе море, — тихеје частїш!

Таж і в бур'ю не всі човни гинуть! — тим с'я ти

потїшь!

А хто знає, може в бурю іменно спасешся ти,
Може іменно тобі сьа вдасть до ціли доплисти!...

IX.

Забрязчала колодка, отворилися двері, — се вернулися з міста з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тьутьун, цибулю, хто на шчо гроші дав. Арештанти посідали де хто міг і почали їсти. Бовдур, котриј нині був очевидячки роздразнениј, проклинав півголосом діда Панька, шчо јому дав такиј малиј хлібец, а сему чорномазому підсвинкови такиј великиј.

— Та бо јего за 19 кр. а твој за 14, — толкував дід, не зважајучи на Бовдурову кльятьбу.

— Штирнајцьать би ти зубів випало, торбѣју! відворкнув замісь відповіди Бовдур і почав по вовчому кусати свіј хліб, не крајучи ні ламајучи.

— Та на́ ти ножа, Бовдуре, — сказав Митро.

— На шчо? Хіба тобі голову відрізати! — гаркнув Бовдур і вкусив усім ротом кусак хліба. В јего руках був уже с цілого лиш невеличкиј крајчик.

І Андріј забрався до јіди. Він цокрајав принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минајучи. Дорожівськиј і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узьав поданиј кусник і не обзирајучи го навіть, кинув в рот, мов у пропасть.

Дивјачись з боку на јідячого Бовдура мож було подумати, шчо сеј чоловік страшенно голоден, с такоју ненажирливоју захланностю теребив він свіј хліб, так швидко шчезали в јего роті огромні кусаки хліба. Шче другі ј не прибрались гаразд до својіх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвиљу він

сумно поглядавав на свої порожні руки, а на його лиці виднілася така голодна мука, немов би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій погльанув на него і напудився того неситого виразу лица і тої ненаїдности Бовдура. Яому здавалося, що Бовдур міг би тепер зїсти першого ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинесся на котрого арештанта і відкrojіть йому зубами такиї самиї кусак живого тіла, як ті кусаки хліба, що безсїдно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завсїгди такиї голоден? — питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід погльанув і собі ж живо відвернувсь.

— А тобі що Бовдуре? — спитав він. — Шальга на тебе находить, та хочеш лїудей кусати, чи що? — А відтак обертаючись до Андріја, дід додав:

— Ні, то лиш нині щось му сьа таке стало, чи нїтльу зїв, чи що. А звичайно звантажить отак цілий хлібец, виїє с шїв скінцьа води и лягає в божії час на своїм місци.

— Може се і шальга, не знаю, — відказав понуро Бовдур, — але ја їсти хочу.

— А може би пан були ласкаві заждати, аж їм слуги с трахтирні принесуть печеню! — дразнив дід.

— Ја їсти хочу, голоден! — повторьав с тупою упертостю Бовдур.

— Ну то їджд, або хто ти боронить? — сказав чорноголовії жидик.

— Не борониш? — звернувсь до него Бовдур, впираючись очима в надпочатиї великії хліб, що лежав перед жидком, — не борониш, ну то добре. Даваї! — І він простьаг обі руки до хліба. Жидик хоив хліб з перед рук Бовдура.

— Даваї! — крикнув Бовдур і його очи забли-

шчали jakimось страшним огнем, — давај, бо або твоја смерть, або моја!

— Ова, — передразнювавсья жидик, — або твоја або твоја! Шчо маје моја смерть бути? За шчо? Вступисья по добру та хиріј, бо ја јісти хочу.

— А ја також хочу, — відказав лагідніше Бовдур, — давај сюда хліба!

— Чи ти стіксья, чи шчо? Чого ти сья мене вчепив? — крикнув жидик. — Вжесь сья попустив Митра, то до мене лізеш!

— Давај хліба, давај, змилуєсья надомною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але јего очи загаралисья чим раз страшніјшим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, лубчику, — відказав так само лагідно жидик, — іди собі з богом до дідька!

Замість відповіди на сесью побожну відправу Бовдур високо підомив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив јіх на голову жидика. Мов сокироју підтьатиј поваливсья жидик до долу а кров з носа і з рота булькнула і полилась на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але жидик не кричав. Тільки отьямившись він мов скажениј схопивсья на коліна і обома руками вшивсья ніхтьями в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів з больу, почав кóпати ногами, але не міг позбутисья жидика. Він хопив јего одноју рукоју за-волоси, а другоју почав гримати в плечі, але жидик не пускав, а чим раз глубше вдајував острі ніхті в Бовдурове тіло, аж с під кожного ніхтья кров виступила. Бовдур не пускајучи жидкового волосья, сіннувсья в зад і жидок унав лицем на поміст. Но ј ту шче він не пустив голосу з уст, але швидко хопивши закровавлениј хліб, замахнувсья і на óсьлін ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в

нуті. Бовдур пустив волосьє і хопивсья обома руками за живіт, немов побожавсья, щоб тої як розбита бочка не розлетівсья на кусні. А між тим жидик підньавсья с хлібом на рівні ноги. Јего лице, посиніле з больу і злости, було ціле маїже в крови, з очей виступали сльози, губи розбиті віддулись а зуби міцно стьалисья — оттак він випрямивсья і не кажучи ј слова замахнувсья на Бовдура другиј раз важким бохонцем хліба.

— Та розбороніть јіх, — біјтєсья бога! — кричав остовнілі з перельяку Андріј, відвертајучи очи від того страшного виду. Він був дуже вразливиј на всьакиј біль, а на чужиј більше јак на свіј, і јому здавалосья, шчо кождиј удар влучаје в него.

— Ајакже, шче чоґо не стало! — відповів дід, јідьачи дальше спокіјно, — не треба! Таже јім то потрібно, трохи розрушатисья, розімјатисья, — на печінки лекше. А шче јак с себе троха тої поганої крові сцідьать, то вже ј гет-гет јім полекшіје. Дајте лишь спокіј, — вони так јак ті собаки: погризутьсья ј полизутьсья. А јакби хто бравсья јіх розбороньувати, то ја не знати о шчо заложусья, шчо вони б оба кинулисья на того.

А між тим борці, запінені, спосочені, стојали на готові і ждали, хто кого першиј ударить. Але лиш хвиљу ждали, а відтак оба, мов на коенду, кинулисья на себе. Бовдур ударив жидка кулаком по руці, і з неї випав хліб, но за то жидок лівоју рукоју зајіхав Бовдурови межє-очи. Відтак счепилисья разом і вже не видно було, хто кого бје, штовхаје, дре, калічить, аж поки оба не понадали на підлогу і не пускајучи оден одного з рук, разом мов два звірі не зарєвіли: Гвалту! Гвалту! Ратујте!

На крик влетів до казни капраль с тріпачкоју в

руці, а видьачи борців покровавлених на землі, кричачих і все шче не перестаючих дертисьа, обернув тріпачку „старшим кінцем“, т. ј. взяв ремінь у руку, а дерев'яним держакком почав на-осьліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку, — а борці шче не пускалисьа, шче не переставали кричати, мов пацьуки, котрим незручніј різник лихо встромив ніж у груди. Капраль розлутивсьа ј собі ж і, не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт по під ребра. Аж тим способом јому вдалось розборонити јіх. Вони попускали оден одного і роспирслисьа по кутах, але капраль не переставав лущити јіх держакком, куди тільки міг засьагнути.

— А драби! А злодіјі! А опришки! шишів задиханиј капраль. — То вам не досить одного, шче сьа бити будете? Пождіть гацьуки, ја вас научу!

— Та то він мене зачепив! — заревів жидок с плачем, — Хотів ми видерти міј хліб! Шчо ја му винен?

— А ти пацьуку нешкрептаниј! — ринів капраль і знов на Бовдурову спину посипалисьа держаки мов град. Бовдур мовчав зігнувшисьа в дугу, аж поки капраль не втомивьса і не перестав бити.

— Га, погди, навчу ја тебе — другим хліб відбирати! Мало ти свого, ненájіде мерзенниј? — кричав капраль ідучи до двереј.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

— Шчо, ти шче пашчеку рознимајеш? — лютивсьа капраль, замахуючись з далека тріпачкою. Не будеш мовчати, ти гноју смердьачиј? Отже пожди, як ти сего мало, то ј того не будеш видів! Пропостьсьа троха! Не будеш такиј скориј до біјки. Навмисне буду просив пана вахмістра, аби ти завтра нічого не дали!

Будеш ти ми свистав, чекај! А ви ту памјатајте собі — обернувсьа капраль до прочих арештантів — не дајте му нікто ј поньухати нічого! Нај песьа кров знаје, јак битисьа! А скоро шчо пічне, зараз мене кличте, — ја му зроблю справу!

Понура, важна мовчанка настала в казни по виході капралья. Шчось немов усім здавило горла, кусник хліба не јшов нікому в рот. Всі чули, шчо те, шчо сталосьа перед јіх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельськиј, сидячи на підлозі на тім самім місци, де звичајно спав, јів спокіјно свій хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковита, глуха тиша в казни, він, обертаячисьа до Андріја і обводьачи рукоју кругом по казни, сказав: *Nono homini lupus!*

Андріј, блідіј јак смерть, устав, обернувсьа до Бовдура, тремтьачого, скуленого в куті, закровавленого і синого јак боз, але тој вид відобрав му опјать силу, — він не міг і слова промовити, — стојав та дививсьа з виразом глибокого больу на лиці.

— А видиш, треба ти було того? — відозвавсьа дід Панько, беручисьа знов до јіди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре, — промовив нарешті Андріј, — јак ти такіј голоден, то було сказати міні, ја ј так свого хліба не зјім. По шчо було біжку зачинати, — ја тобі дам хліба, кільки хочеш..

І він узьав свій хліб, відкrojів з него невеличкиј кусник дља себе, а решту подав Бовдурови.

— Не треба ми твого хліба! Жри сам! Дависьа! — реянув Бовдур, не підводьачи очеј до гори і шпурив поданим хлібом під ліжку. Андріј задеревів зо страху та з дива і не кажучи ј слова, відступивсьа. А Ми-

тро поліз під ліжку, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, шчо такого? — сказав грізно дід Панько до Бовдура. — Пошчо сьвјатим хлібом мещеш! Кольки би тья сперли, ти відміно якась!

— Вас усіх нај зіпруть — буркнув Бовдур, — усіх! І мене про мене!...

Сказавши те він ударив кулаком о підлогу, аж дук пішов, а відтак звивсья в клубак і ляг на своје місце.

X.

Андріј довго ходив по казни, поки зміг зовсім успокоїтисья. А коли вернулисья јего духові сили, він старавсья летіти думкою гет-гет с того прокльятого місцьа плачу, недолі, та запереченья всьакої лъудської гідности. Він переносивсья думкою в јінші, крашчі місцьа, де молоді, чисті серцьа високо понад усе піднимали хоругов лъудськости, де виковувалисья потужні фальанги, шчо колись — незадовго! — мали стати до боротьби за лъудськість, за јејі сьвјаті права, за јејі вічні, природні змаганья. Він переносивсья думкою ј туди, де билось једине жіноче серце, прихильне до него, може в тіј хвили заливајучесья кровју з жалью над јего нещачьем. І в думці він потішав своју Ганью, скріпльав својіх товаришів — сьміло держати в гору піднятату хоругов, не спускати јејі ані на хвильу, бо лъудськість терпить, вона принижена, придавлена, пригнотана в міліјонах а міліјонах!...

Він думав про своје діло, про своју лъубов, про своје нещачье. А про Бовдура з јего болем і гнівним завзьачьем јому ј гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В сьв'ятім своїм запалі ти ї не бачиш, які самолюбні всі твої думки, всі твої змаганья! Атже ж діло твоє, хоть і їде до всесв'ітного братерства і всельюдського шчастья, — чи не дья того воно тобі так миле, так дороге в тїї хвили горья, шчо воно твоє діло, шчо в нїм сходитьсья всі твої мисли, бажанья, переконанья і ціли, шчо працьувати, а навіть терпіти дья него справляє тобі приємність? Атжеж льудина, котру ти любиш, хоть і нічим не в'яжучи, хоть і зрікаючисья жеї посіданья, хоть і бажаючи її шчастья з другим, — атжеж тотя льудина хїба ж не тим тобі так мила, шчо при нїї вплили најшчасливіші хвилі твого житья, шчо жеї поцілуї ї доси горьять на твоїм лиці, шчо дотик жеї ніжної руки ї доси ласкає всі твої нерви? А ї теперїшне твоє нешчастье, хоть і як важке та прикре, все ж таки не без приємности дья тебе, все ж таки будить в твоїї души думки: се їа терплю за правду, за волю! Ех, голово молода та самолюбна! Покинула б ти на часок заїматисья собою, потїшати себе, — погльанула б ти довкола себе пильно, уважно, братерським, люб'ячим оком! Може б ти побачила близь себе нешчасливіших від себе! Може б ти побачила таких, котрим ні відки не с'яїе промїнь потїхи, навіть такої, як тобі! Може б ти побачила таких, котрі на се дно суспільного гнету не принесли с собою нічо, нічо: ні думки їасної, ні спомінок шчасливих, ні блискучої, хотьби обманьчивої надїї! Може б одно твоє слово шчире та привїтне осолодило їм їїх долю, втишило в їїх серці боротьбу страшнїшу від всего, шчо ти ї подумати можеш, розломило округ їїх серцья грубу ледову кригу, наморожену бесконечним невсипущим горем!... Та ба! Велике горе то вже маїе до себе, шчо замикає серцья льудські, мов вечірнїї

холод цвіті, стігає же їх, мов мороз тверді тіла. І з замкнутими серцями, здавленими устами проходять поруч себе нещасні, котрі нераз кількома словами, одним стиском теплої, братської руки могли б позбутися половини свого горя, проходять поруч себе — і мовчать... Ех, льуде, льуде! Не убійники, злодії і переступники, не пануючі і піддані, не кати і катовані, не судьї і підсудні, а бідні, прибиті, одурені льуде!...

А між тим Бовдур лежав у своїм гнилим куті, з больучим, гнијучим тілом, розбитою душою, без проблиску надїї, потїхи, віради, — а в головї його вертілись свої думки, проносились неясними картинами свої споминки.

Нужда від малечку, від дитинства... Погорда, штовханці, побої... Насьмішки дітеї, що сторонили від него, не пријмали до своїх забав... Бајстрок! Знајда! Бовдур!... Тяжка праця у лихих, чужих льудеї... Слота, морози, спрага, втома — все то тїлько газді доскуљує, а најмитови ні! — — Најмит зелїзній, — најмит видержить... мусить... за то плату бере!... Хирльаве, слабовите, замліде, лихо плачене, лихо зодьгане... Без пријателя, без побратима... Ні, був пријатель, був побратим — у Бориславї, при корбі најшовся. Шчириј пријатель, вірній побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!... А позавидів, позавидів јединого шчастья, — відбив дївчину, взяв, оженивсь!... Як би то бідному не все вітер в очи віјав, то би... може бідній і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами півголосом, шентами, проносились перед Бовдуровою тямкою јого перші молоді літа. Нічо в них не було вірадного, нічо такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватись згадка. Але

думка летить дальше, перевертає минуле карта за картою, немов чоловік, шчо в книжку вложив гроші і квапиться найти їх межі картками.

Шчо погнало Бовдура до Борислава? О тим він і згадувати не хоче. Се така думка, шчо морозом проймає. Але швидко, швидко він, здаєсь, буде мусів докладно ј того собі припімнути. Досить — він утік і втікаючи, шче раз позирнув з горбка на палајучі... але чи вечірним блеском? — хати і прокльав їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, с котрого се села він утік, хоть тому минуло вже пјать літ. Хто знає, може ј сам він уже забув назву нещасного села?...

В Бориславі він віджив троха. Хоть робота погана, та все таки платили зразу добре і јісти було шчо, не так як в службі. Немов голодній вовк кидавсья він на јіду, і јів, јів без тьамки, — пројідав усе, шчо заробив, ходив мало не голиј, а јів, шчоб хоть раз чути сить у собі. Пити з разу не пив, аж відтак почав, як је јі не стало. Тоді роспивсья, здорово роспивсья!...

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоварищувавсья першиј раз в своїм житъу з одним таким же круглим сиротоју, як і сам. Шчира була лъудина і Бовдур через чотири роки жив з ним, як з рідним братом. Вони працьували разом, жили разом і мајже ніколи не розставались. В потребі ратували оден другого, не питајучи: а коли віддаси? — хоть правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоть уважає Семена зрадником і фальшивим, все таки радо згадує ті часи свого товаришуванъа. Гарні були часи, та дідько взъав. А шкода, шчо не потривали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталисья. Польу-

били оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сироту як і самі, виролу в погорді та притиску, навиклу до мовчачого послуху, до покірливости безграничної, до відреченья від власної волі, від власної думки. Диво сталосья тоді з Бовдуром. Јего різка, самольубна, дика, немов кільчаста натура стала шче різчоју і дикішоју при тіј тихіј, лагідніј, послушніј і добріј льудині. Він льубив жејі, але јего льубов шче дужше гнула жејі до долу, ніж дотенерішне житье. Кілько сварки, кілько побојів витерпіла вона від него! Кілько горячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від нејі ј слова противного. І то льутило јего. Він допікав јіј до крайности, шчоб збудити в ніј відпорну силу, а між тим жејі сила — то була податна, мовчуча і слухньана льубов. Бо вона, тихе јагньа, льубила сего звірѣ! І тота льубов додавала јіјі сили — зносити всі јего, на вид безумні, но впливајучі з јего натури примхи, відплачувати нестошчами за побојі, ніжностъю за лајку і прокльятѣа... І јак він не прозивав жејі! І сукоју і жабоју, — вона нічому не противилась. Аж в кінци він почув обридженье до тојі безграничної покори та податливости, і хоть не перестав жејі льубити, то раз в приступі гніву побив і нагнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралисья швидко, — вже ј дитинка је...

— І вона, сука, шчаслива з ним! — бурчав Бовдур. — Обоје такі... розмазливі! — Біс јіх бери, — не хочу ј згадувати за них!

Кілько раз він уже зарікавсья, шчо не буде згадував за них, — а вони самі лізуть на гадку! Бо вони обоје силоју контрасту споріднені з јего душоју, доповняјуть жејі, — бо в јего серці, під грубоју ледовоју кригоју тліје шче ј доси невигасла іскра — льубови дльа тих двојіх розмазливих льудеј!

А відтак все скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побери! — кріпко пив! Бувало приїде рано з роботи — він ходив на ніч до ями — таї просто до шинку. Жиде, даваї жісти! Добре. Жиде, даваї пити! І пје, поки в кешени грошеї стаїе, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять службу, паде під лаву і спить аж до вечера, доки знов не збудьаь на роботу. Се вигідно, — не тре хати најмати. Жид в день не викине с шинку, хоче, шчоби ї на другиї раз приїшов, — шче ї жидові пси рот обліжуть, чисто!...

Се був єдиний час, в котриї тепер Бовдур вдумався з якимось пјаним замилуваньем. Тої час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззвјазного шуму видавався йому єдиним правдиво ї всеціло шчасливим часом єго житья. Нічо йому не хибувало, — а впрочім, чорт знаїе, може шчо ї хибувало, але він, бігме, ні о чім не знав. Думки ніякоїї, споминок ніяких, тільки шум, мов млинове колесо в голові гуркотить... Турrrrr-rrr! А все: льуде, хати, сонце і небо і цілії сьвіт кругом, кругом, кругом! Турrrrr-rrr!... А бильше нічо, ні на землі ні в небі, ніде нічо!...

— Ах, шче би раз так, хоть деньок, хоть хвиљу, господи! — зітхнув Бовдур. — Забув би чоловік, а то починаїе оживати все, все, — починаїе рушатись!... Або коби так: встаїу завтра рано, а ту в голові шумить, крутитьсяся: турrrrr! — перед очима мішаїєся, кругом, кругом, — виджу, а не пізнаїу, чуїу, а не розумїїу, жиїу, а сам о тім не знаїу, — і так на віки, на завжди! Шчоби ї не пити і вічно пјаному бути! Шчоби вже зовсім, зовсім одуріти!...

— А як ні, то шчо? Наї ідуть згадки, доки їдуть. Клин клином вибїємо, — погане шче поганіїшим! Виходу нема.... Таї пошчо шукати?... А шче перед

кінцем раз, але... гарррно!... П'ятьдесять, тільки без двох шісток, — бігме шчо варто!... Тај стратити не ма-ју шчо!...

— А моја молодість?... — Чорт жејі бери! Саме бодачье, сама кропива! Прокльатье на ньу!

— А вони обоје?... — Чорт жіх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу ј споминати!...

— Але може шче колись було би ліпше...? — Ні, не надісьа! Пуста надіја! Прокльатье на надіју!

— Але він, — може у него отець, мати?... — То нехај собі, — у мене жіх нема ј не було!

— А може... јака...? — Ігіј, ја би мав на те зважати? А міні шчо до того? Нај іде за другого!

А може...? — Ну, шчо шче? Нічо більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!... Ох, јак болить, јак пече, јак шчемить! І ту і ту і ту, — всьуди, ціле тіло!...

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривальовані колодами. Снав і Андріј і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув і не знав тојі страшнојі муки чоловіка, здиченого недолеју, а здиченьем доведеного до крайнојі рослуки. А прецінь, хто знаје, јак би вчув був Андріј сі слова, јак би подумав був про сьу муку, — може одно јего слово було б могло жејі втихомирити і спинити жејі страшні насьлідки. Але Андріј за тој час снав спокіјно коло Митра і в сні обіјмав своју ј не своју Ганьу...

XI.

Знов день, гамір, прокльатья ј насьмішки, брязканье колодки, крики, робота. Знов ходить по казни Андріј блідј і ослабленјј недостачеју воздуху, і думаје. Але сухіј кашель зачинаје душити јего слабі груди і мисли зачинајуть путатисья в голові. Він чује

страшну втому в тілі, немов воно у него олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, — під небом погідним, на чистім воздуху, в холоді!... Jego лубовні сні бліднуть і дармо він старається викликати їх в своїй уяві з давнюю живостью. Навіть лице Гані не хоче вказатись йому, а все тільки перед затуленими очима мигають дикі, почварні лица, з розчухраним волосьєм, немиті і грозьачі. Він ляг горілиць на ліжку, широко ростворив очі і вдивлявся в стелю, стара-
 јучись не думати, не споминати. Але ось стеля ожи-
 ває, стьагається, росширьюється, хитається і звільна на
 јејі буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі
 погані, грозьачі лица, спускаються з гори, нахиль-
 јуться над ним, німі мов трупи. Він зривається і знов
 починає ходити.

— І шчо таке зо мною сталося? говорить він сам до себе. — Атже ја не був склонний до гальу-
 цинаціј! Відки нараз вони мене пересльідујуть? Чи
 так швидко грижа підјіла мене? Та ја, бачиться, ј не
 гризусь так дуже!... Ігіј, се погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить тај думає. От, як у него будуть гроші, то буде штука сховати
 јіх так, шчоби не најшли та не відобрали. Але як
 мајуть відобрати, коли ніхто не знатиме? Тре буде зро-
 бити себе божевільним, або як будь, шчо там міні
 до того! Пријде час, — пријде ј порада. А тільки scho-
 вати добре, ну, то відтак би чоловік шче собі раз по-
 зволив, а гарно, так, шчоби стало за всі рази! Насам-
 перед хліба, хорошого, білого, — ні, булок, а досить,
 досить, шчоби насититись. Ковбас, мјасива цілу ко-
 пицьу! А відтак пити, пива, вина бутельками! А все
 бутелька на раз, бутелька на раз, шчоби в голові вічно
 шуміло, вічно кружило, шчоби нічо, нічо не набільу-
 валось, не думалось, не споминалось! Все кругом, все

кругом, аж поки кінець не буде. А кінець шчо? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби тільки в голові шуміло та крутилосьа... А впрочім побачимо, чи страшно буде, — все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!... — обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдуrowого серця.

— Чорт бери! А ја не молодий? — відказала друга думка. — Він був доси щчасливий, тільки щчастья зазнавав щчодень, кільки ја ј за цілий вік не зазнају! Се не по правді, — треба троха помінятисьа!

— Але може б не конче...? — закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Або шчо? По шчо бавитисьа? — відрізала знов голосна, пануюча думка. Для нас обох лишне буде, швидше скінчиться!

— А може у него отець, мати?... — Чорт јіх побери! Нај знајуть лихо! У мене јіх нема ј не було, — а ја ж шчо, не чоловік?...

Але диво! Хоть голосна, пануюча думка так досадно старалась успокојувати Бовдура і утвердити јего на повзятій раз стежці, — все таки він чоґось дрожав усім тілом, позирајучи скоса на Андріја та бојазко стискајучи щчось в руці, щчось, чоґо ј сам бојавсьа, а прецінь стеріг мов ока в голові.

— Јісти хочесь, — воркотів він, — страх јак јісти хочесь! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чинитьсьа добрий та лагідний! Ні, небоже, — не поможе тобі твоја добрість, не здуриш!...

Двері відчинилисьа і до казні встромив голову старий поліціјан з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувьа. Јему почулосьа, шчо се голос

јего вітця, такиј самиј, јакиј він чув шче давно, давно, в дитинстві. Він приступив до двереј і почав гľadити на лице поліціјана, але не міг јего пізнати.

— Шчо, не можете мене пізнати? Ну, певно, де того, — ви шче маленькі були, як ја с Тернополя пішов. А ми з вашим небіжчиком татунем сусіди були і пријателі такі, шчо боже! Дај му там господи душеньці лехко! Але шчо ж то з вами сталосья? Аж јем својі уха забув, як сказали, шчо ту Темера сидить с Тернополя! Шчо, гадају собі, за Темера? Там усе го лиш јіден був Темера. Певно то син јего, або шчо! Бідниј хлопче! І ту вас межи таку збрідь всадили! Ја вже просив пана інспектора, — і він обіцьав, шчо від завтра будете сидіти на стражници, — ја ручу за вас.

Темера шчирими словами подьакував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло шчось мов трівога, неначе от-от јому вирвесья шчось з рук, шчо він уже вважав на-беспечно својім.

— А може вам треба буде шчо принести—јісти, пити? — питав далі стариј. — Нині капралья нема, замісь него ја мају кључі, то ја вам принесу. Зладьте лишень, ја зараз пријду, бо мају шче піти до канцельаріјі.

Стариј запер двері і потьунав до канцельаріјі. Андријеви стало аж веселіше, аж лекше на груди, коли почув ті пријазні, шчирі слова, коли пізнав, шчо ј ту је добра душа, котра шчо може робить дља него. Ах, як він утішивсья звісткоју, шчо завтра јего переведуть на стражницю с цејі нори! Јому бачилось, шчо се він завтра вијде зовсім на вољу. Сьвітло, воздух, зелень, жива природа, ті шчоденні звичајні дари божі, котрих ціни звичајно чоловік не знаје, не бојачись јіх

утратити, — як жеж дорогими, як пожаданими були вони тепер дльа Андріја!...

— Пане! — перервав яго мисли своїм різким голосом Бовдур. — Кажіть принести горівки, квартиру цілу, то буде на пару раз.

— А вольно ж ту принести? — спитав Андріј.

— А чому ні! Стариј принесе!

Андріј сам не пив горівки, але знав, шчо дльа прочих арештантів се буде великий празник, коли зможуть випити по порції, — тож попросив старого, шщоби приніс горівки, ковбаси і шче денешчо до їди. Стариј з разу вагувавсьа, чи приносити цілу квартиру, але коли јему Андріј доневнив, шчо буде бачив на те, шщоби пито по трошки, тај шчо впрочім на девјат душ кварта горівки і так не значить нічо, стариј рішивсьа вволити јего вольу.

Полудень. Весело гомоньачи засіли арештанти до вкола принесенојі горівки та їди. Јіх очи радувалисьа тим празником, јакого давно вже ј послихом не чували. Всі дякували Андріјеви за јего добре серце. Тілько Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті і раз у раз пас очима фляшку з горівкоју. Аж ось нараз він схопивсьа, хватив фляшку, обіјмив кріпко обома руками, приклав до рота і почав цідити. Всі з разу зачудувані позиралисьа на него, але згоді кинулисьа відбирати. Та не швидко јім се вдалосьа. Мајже пів фляшки спорожнилосьа за тој час в Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе јалицьа побила, ти бајстре поганиј! кльав дід Панько. — То не чекајеш својејі черги, але дудлиш наперед усіх, як свинья?...

— А-а! — ревкнув відсапујучи Бовдур. — За се бігзаплать! Се по давному, по бориславськи! По всіх жилах мов рукоју провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!...

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і заточу́ючись упав назад в свій кут.

Довго шче гомоніли арештанти часту́ючись горівкою, довго відказували на поганого Бовдура, але тої лежав, немов і не чув їх бесіди, — тільки очима клінав, позираючи бездушно протів себе.

— Ов, десь ту в мене був ніж, — похопивсья Андрі́й, маца́ючись по кешенях, — та́й десь, бачу, чи витръссья чи шчо! Не ма́ю чим хліба вкρόїти. Воно то́ ж ніж не мудри́й, а все таки не так шкода, як не-вигода.

— Шука́йте добре, — сказав дід Па́нько, — ніж не ігла, в казни не сьмі́є пропасти.

Але но́жа не було.

— Ну, то кра́йте ось мо́їм, а відтак будем шука́ти, — сказав Митро. — Мо́же як јесте спали, та де затръссья крі́зь дьару до сінника. У нас і таке мо́же бути, — аді́т, ја́кі сінничишчья дьараві!

— І то правда, — сказав дід Па́нько, — тре́ буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загу́торилисья та забалакалисья при јіді та горівці, шчо відтак по́льгаги спати наві́ть думко́ју не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрі́й, не пивши горівки, ходив по казни, ја́кісь аж немов здоро́вішиј за про добру новину, вішчу́ючу завтрі́шне увільне́ње с це́ї погано́ї нори.

— Ех, ко́би то швидко ј зовсім бути во́льним! — прошептав він зі́тхају́чи. — Почала б сья нова робота, но́ві змаганья, і чень би бо́дај шчо-то́ зробилосья. Але треба взя́тисья порья́дно, звязатисья всі́м до купи, не тратити на бо́ки ні часу, ні гроше́й! Тре вчитисья, мно́го вчитисья, та не ті́ј мертвечині́, котро́ју забива́ють голови в гі́мназі́ях. Ах, не бо́гато чо́ловік закошту́вав правди́вої нау́ки, але ја́ким же́ж то́ јін-

шим сьвіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки льуде опираються на її, з гори, с погордою дивяться на її здобутки? Чи тому, шчо вона тих здобутків не видає окончною, беззглядною правдою? Ах, а льудьам треба шче авторітету, котри би з гори диктував догми, — треба шче писанія, котре становило б альфу і омегу мудрости, но за котрим усе було б або фальшиве або злишне!... Та ні, не довго тріватиме панованье авторітету, — з усіх боків встають живі уми і вальять і вальять тоту стіну, шчо тисьачі літ заслонювала очи льудей. Коби швидше — посьлідній удар! Коби швидше воля, ясна як день, широка як сьвіт, знаюча тільки природу і льубов братерську!...

— Шчо наша муравлина праця дльа такої огромної ціли? Шчо дльа неї наші дрібні муки, наше ціле житьє? Пилинка супротів гори! Та все таки гора зложена с пилинок. Та все таки відрадно хоть на атом причинитисья до прискоренья великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змаганья, наші бої, — може все те опять тільки одна огромна помилка, яких тисьачі прошуміли доси, мов пусті вітри, понад чоловіцтвом? Може праця наша на нінашчо не здала? Може ми будуємо дорогу по за шльахом, кладемо місто на безльудному острові? Може најблизше покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як памјатник бесплодних змагань льудських до непотрібної ціли?... Ах, така думка краје серце, гризе мозок! Та шчо ж, і вона можлива! І на таку крайність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показала сь несьхідною с природними законами загального розвитку, з вічними льудськими змаганьями до добра і загального шчастья, — сејчас вертати!...

— А поки шчо, тре јти наперед. Коби лиш на

вольу! Шчо мож буде зробити, те і зробимо. Шчоби тільки по совісти, щчиро та розумно, — о проче не дбаймо!...

XII.

Настала ніч. Спять арештанти, важко дишучи густим, затхлим воздухом. Часом сеї та тої закашля-єсья довгим, сухим кашлем, обернесьа на другиї бік, зітхне глибоко, або крикне крізь сон. В казни штьма густа, бо і на дворі хмарно та душно, а здалека, з над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В його души шче тем-нііше, ніж в казни, тільки шчо втомлені довгоју муко-ју, заглушені горівкою не плинуть уже думи, не во-рушасья споминки. Він сидить на своїм леговишчу і держить в руці Андріїв ніж з довгим, огородницьким вістрьем. Яго пальці час від часу смотрять те вістрье, немов трібують, чи досить воно острє, — але ціле је-го тіло тремтить јакојусь трівожноју дрожју, обливаєсья холодним потом. Він жде, аж на дворі і в казни зовсім утихне, жде глухої півночи.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при гро-мі твердше спитьсья. І ја би заснув... Ах, коби то заснути на довго, на віки!... А хтось ту нині так засне!

Се речєньє вдарило його својеју несподіваноју різ-костью, — він стрепенувсья і замовк.

— Ігі, — почав він знов по хвили, — шчо то за чортівська річ — слова! Скажи таке глуєне слово, то чоловік увесь зледеніє, немов би не знати шчо зро-бив. А гадај без слів, то нічо, можна. До најстрашні-шого очи привикајуть, а вухо, то біда, — зараз бун-тує!...

— Але шчо там, — все бајка, — коби лиш гроші! А подумајеш, — бігме, які то льуде дурні. От і тој... Тільки грошей маје, а чи вміје він їх обернути собі на пожиток? Купить дешчо і сам того не јість! Ја би не так! Ех, то бим си шче ужив, бодај с кілька день! І ужију, бігме, шчо ужију! Ану, може би вже час?...

Він піднявсья і почав прислухуватись. З разу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціјани-вартові.

— Но і шчож, — говорив оден, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, — акурат јак прибігли, то шче був троха тепліј. Та де? Горло аж до самојі кости перерізане!

— Господи, — бубонів другіј, — відав уже конец сьвіта настаје! Такиј сья нарід зробив поганиј, так оден на другого ворогује, дихати брат брату не даје! Ну, та чи мавже тој серце, такого молоденького...

Ту заgrimіло голосно і Бовдур не дочув поліціјанових слів. Але јого зньала тривога. Він скуливсья в куті і цокотів зубами, немов би поліціјани відгадали јего замисли і ось-ось пријдуть вјазати, січи јего живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевіј стукіт переразив јего дужше, ніж грім. Він сів у кут, скуливсья і зажмуриw очи, заткаw вуха, шчоби ніјакі внішні вражіньа не доходили до него. Сам не знајучи, коли і јак, він задрімаw на хвильу.

Нараз прохоиwсья і трохи не закричав на все горло. Јому снилосья, шчо він бриде по кровавіј річці; но ось через неувагу він надивав на глубінь і шубовснув у ньу. Кров кінуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюскотьачи круг него, заливаје јего, закриваје все тіло, уста, очи. Він хоче ратуватись, але

чує, шчо кров, мов тьагуча смола, обпугала јего тіло, скувала јему руки ј ноги. В тім він прокинувся.

— Га, шчо за страшній сон! Аж душно, аж јем зіпрів! Але шчо сон, — пустиј вітер!... Ну, а може би тепер уже час?...

Він знов встав і довго надслухував. Нічо не чути, крім диханья спячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Но нараз, мов опарениј, підхопив руку до гори. Він ухватив був старого жида за горло і почув, јак під јего пальцями товчесьа, мов жива, кров в жилах та бігаје голосниця, мов стрівожена јего дотиком.

— Христос би тья побив, жидьуго! — воркнув Бовдур. — І так јем сьа псьојі пари напудив, немов бим був рукоју хонив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і најшов ніж. Відтак стиха, на пальцях почав пробиратисьа ід ліжкови, де спав Андріј. Він насамперед обмацав јего, чи не спить він обнявшисьа з Митром, а пізнавши, шчо ні, сьміло взяв Андріја за півперек, підняв до гори, мов дитину, і лехко, нечутно положив на землі.

— Так, ту ліше, — буркотів він. Буде трепатисьа, то шчоби не побудив других.

Андріј спав твердо. А тільки дйткнувши головоју мокројі підлоги, він стрепенувсьа і закричав кризь сон: Ганьу, ратуј!...

Бовдур думајучи, шчо він збудивсьа, швидко наляг му коліном на груди, лівоју рукоју хонив за горло а правоју черкнув шчо моци. Андріј затренавсьа і крикнув, але не голосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Тој замахнувсьа ножем другиј раз, видьачи, шчо Андріј сильно трепочесьа.

— Де гроші? Давај гроші! — шенотів він над Андріјем.

— Ох! — стогнав Андріј, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістрье ножа в тіј хвили перетьало голосницю, перетьало жили, аж до кости. Кров жбухнула сильніше, рухи тіла ставали чим раз слабші, аж зовсім перестали. Андріја Темери не стало... А його думки, його надіі, чи ј вони пропали разом з ним? Ні! бо ті думки, то людськість, а він, леліючи јіх, був тільки одноју маленькоју часткоју людськості. Но людськість тим тільки ј жије, шчо одні жеі частки раз у раз гинуть а замість них нові повстајуть...

А Бовдур клячів над ним, мов громом пробитіј. Гроші відобрано в старостві, — значитьсьа, він за дармо зарізавав Андріја! Немов полуда, спало засьліпленье з його очеј... Шчо він зробив?.. За шчо позбавив життя сесьу молоду лудину? Шчо за прокльатіј чар зальаг був над ним?.. Він довго туманів над Андріјевим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Јего права рука все шче держала ніж, а ліва, мијучись в Андріјевіј крові, стискала молоде, холодніјуче горло...

Нараз чијась холодна рука діткнула його плеча і глибокіј сонніј голос сказав: Ти шчо робиш, Бовдуре?

Се був голос Стебельського, котрого збудило стогнанье Андріја.

Бовдур нічо не відповідав, не дрожав, не бојавсьа, — клячів каменем над трупом Андріја.

— Шчо робиш тутка? — питав Стебельськіј, термосьачи Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалось, шчо слова Стебельського і дотик його холодноіј руки звільна будили Бовдура з остовпінья. Він ворухнувсьа, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, мајже веселим тоном, в котрім і сьліду

не було давної дикої жорстокости: Постій, побачиш комедію.

— Та яку? питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будеш видіти.

Він встав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями шчо сили загримав о двері. Гуркотанье те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештанти позривались на ноги.

— Шчо ту таке? Шчо ту таке? — питали всі стрівожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питав Митро, не чујучи коло себе Андріја.

Але Бовдур не слухав того гомону, стојав коло дверей і шчо моци гримав кулаками.

— Та чи ти сказивсьа, чи шчо? — кричав дід Панько. — Чого гримајеш? Шчо то маје бути?

— Та якась комедіја, — відповів Стебельський, — тілько не знати јака.

З вартівні донісьса крик, прокльатья. Се капраль збудивсьа, хопив ліхтарню і як був, в сорочці і штанах, прилетів ід дверем.

— Шчо ту за сто дідків гримаје? — кричав він. — Гримало би ти по кишках! Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур не перестајучи гримати.

— Та не будеш ти тихо, прокльята почеревино! Таже як ја втворю, то певно, шчо не дармо!

— Отвори! Чујеш? — не переставав кричати Бовдур і геннув кулаком в закілковану візитирку, так шчо вона пирсла аж до напротивної стіни.

— А ти злодіјако јакијсь! — лютивсьа капраль, поставив ліхтарню на підлогу і взьавсьа розмикати колодку, піньачись зо злости, бо Бовдур за весь тој

час не переставав гримати. Но скоро тільки капраль підхилив двері і схилився, щоб пошукати ліхтарні, Бовдур ростворив їх цілком і стиснутим п'ястукком шчо сили зацідив капралья межє очі, так шчо тої перевернувсьа без пам'јати на сін'яниј поміст, а лямпа вишала з јего рук, розбилася і згасла.

— Ја ти, псе, казав — отвори! А ти не квапишсьа! Ну, мајеш! — приговор'ував Бовдур, держачи двері на роствір.

Гвалту! Ратујте! Розбій! Гвалту! — зарипотів капраль. Надбігли поліціјани з ліхтарньами.

— А ти, прокльатиј Бовдуре, шчо робиш? — скричали вони, кидајучисьа до него.

— Мачку свічу отсему свинтухови! — відповів Бовдур спокіјно. — Нај сьа троха лінше квапить!

Поліціјани мов звірі верглисьа на Бовдура, но тој одним скоком сховавсьа до казні. Гурма за ним з ліхтарньами. Но јак скоро давно видане світло ушало жовтим пластом на серед казні, всі поліціјани стали мов укопані і јојкнули мимо волі. На серед казні, підпливајучи кровју, лежав труп Андрија, а коло него нахилениј кльачав Бовдур і мочив руки в јего крови.

— Господи, а ту шчо таке?! — вирвалосьа всім з грудеј.

— То ја, то ја таке зробив, — говорив с тиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адіть, јего власниј!..

— І по шчо ж ти, нелюде, позбавив јего жит'я? запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питанье, немов або не чув або не розумів јего. Він кльачів над труном і вдивльувавсьа в јего бліде, шче ј по смерти хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Јего власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очеј шчез гниліј блеск світ'ячого порохна... Понурі, гивні складини на чолі вирівнувались... Здава-

лось, немов на ново льудський дух вступає в те тіло, шчо доси було мешканьєм якогось біса, якоїсь дикої, звір'ячої душі. І нараз сльози градом покотились з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заривав.

— Братчику мій! Шчо ја зробив с тобою! За шчо ја тебе віку збавив? Сьвјата, јасна душечко, — прости міні, нелюдovi! Шчо ја зробив, шчо ја зробив, господи, шчо ја зробив?...

Гірки, пекучі сльози, шчо довго-довго давили серце Бовдура, плили тепер стругами і мішались з застилоју кровју вбитого. Огромній проступок, огромне горе зробило з Бовдуром то, чоґо не зробило лагідне, щчире слово — збудило в јего груди опјать чоловіка, розбило круг серцьа ледову кригу, осаджену там довголітноју недолеју та пониженьєм льудської гідности...

Хвильу шче стојали арештанти і поліціјани, мов причаровані, над тоју потрьасајучоју картиною і слухали Бовдурового голосінья. Но згоді схаменулись.

— Збирајсья, паничу! — сказали до него. — Тобі вже не ту місце. Час перенестисья на нове помешканье. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очи і гнівно, болізно погльанув на них.

— Прокльатье на вас, посіпаки! — сказав він. Адить — і ту він приложив руку до зивајучої рани Андріја, передіљујучи јејі долонеју в попереk на дві половині, — адить, отсе моја половина, а отсе ваша половина! Се моја, а то ваша! Не біјтесья, тутка ја спокутују за обі, але там је шче бог, сираведливиј, то він буде вмів роспізнати, котра моја половина, а котра ваша!...

Брязнули зелізні пута і Бовдур давсья в них замкнути без супротивленья. А між тим арештанти

хрестились та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав в кутику, а Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі мов не своїм голосом обізався :

— Quidnam domine? Diem supremum obiisti?

— Не чуючи на те питанье відповіди, він обернувся до Бовдура і показуючи на него рукоју, сказав:

— Pereat homo, crescat humanitas!

Но не можучи на лицях окружуючих дослідити ні похвали ні догани своєї мудрости, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломија, 17- 20 червня 1880.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

1911

Від лишця 1878 почала в Львові виходити „Дрібна бібліотека“; доси вишло 14 книжочок ось якого змісту :

Книжка I. Повѣсти Еркмана Шатріана, переклавъ Романъ Розмаринъ. Цѣна 15 кр.

Книжка II. Література українська, проскрібована рядом російським, М. Драгоманова, з французького. Ціна 10 кр.

Книжка III. Відки і як взалися льуде на земли, Ернета Геккельда, переклав Іван Франко з німецького. Ціна 10 кр.

Книжка IV. Каїн, містерія в трьох діях, Гордона Байрона, переклав Іван Франко. Ціна 20 кр.

Книжка V. Думи і пісні најзнатіjších європеєських поетів. I. Вибрав і видав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VI. Пчолы, Митра Ів. Пісарєва, переклав з російського Василь Польанський. Ціна 10 кр.

Книжка VII. Власність ґрунтова і její історія, Еміля де Льавльє, переклав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VIII. Довбня, Еміля Зольа, с французького перевела Ольга Рошкевич, частка I. і II.; в додатку „Хутірчик“, ескіз Еміля Зольа. Ціна 20 кр.

Книжка IX. Білковина, Томаса Генрі Гекелі, переклав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка X. Значіньє авторітету в вихованью, Николаја А. Добролюбова, переклав з російського Евгеніј Олєсницькій.

Книжка XI. Сільска община в Россеї, Еміля де Льавльє, з німецького обробленя Карля Віхера. Ціна 10 кр.

Книжка XII. Довбня, Еміля Зольа, с французького перевела Ольга Рошкевич, частка III. Ціна 15 кр.

Книжка XIII. Суспільно-політичнї стороництва в Німеччині, Ганса Шеля, з німецького перевели І. М. і І. Ф. Ціна 20 кр.

Книжка XIV. На дні. Суспільно-психологічна студія, Івана Франка Ціна 25 кр.

 Склад „Дрібної бібліотеки“ дльє Львова Книгарня Ріхтера і Книгарня польська.

359526

B 3.506